

नेवारी लोककथाको सर्वेक्षणात्मक अध्ययन

लघु शोध प्रबन्ध

सिक्किम विश्वविद्यालय

भाषा अनि साहित्य सङ्कायअन्तर्गत नेपाली विभागमा एमफिल

उपाधिका निम्ति प्रस्तुत

लघु शोध प्रबन्ध

शोधार्थी

चन्द्रकान्ता प्रधान

शोध निर्देशक

प्रो पुष्प शर्मा

नेपाली विभाग

भाषा अनि साहित्य सङ्काय

सन् २०२२

नेवारी लोककथाको सर्वेक्षणात्मक अध्ययन

लघु शोध प्रबन्ध

सिक्किम विश्वविद्यालय

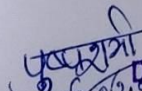

भाषा अनि साहित्य सङ्कायअन्तर्गत नेपाली विभागमा एमफिल

उपाधिका निम्ति प्रस्तुत

लघु शोध प्रबन्ध

शोध निर्देशक

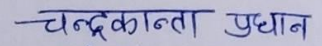

SUPERVISOR
Department of Nepali
Sikkim University
डा पुष्प शर्मा

प्रोफेसर

नेपाली विभाग

सिक्किम विश्वविद्यालय

शोधार्थी

चन्द्रकान्ता प्रधान
०७.०७.२०२२

चन्द्रकान्ता प्रधान

पञ्जीकरण सङ्ख्या: 20/M.Phil/NEP/04

नेपाली विभाग

सिक्किम विश्वविद्यालय

सन् २०२२

ली विभाग
Department of Nepali

सिक्किम विश्वविद्यालय
SIKKIM UNIVERSITY

(भारत की संसद के अधिनियम द्वारा वर्ष 2007 में स्थापित और नेक (एनएएसी) द्वारा वर्ष 2015 में प्रत्यायित केंद्रीय विश्वविद्यालय)
(A central university established by an Act of Parliament of India, 2007 and accredited by NAAC in 2015)

Date: - 05/07/2022

Plagiarism Check Report

This is to certify that the plagiarism check has been carried out for the following M.Phil Dissertation with the help of URKUND Software. The similarity index of the document is 8 %, which is below the permissible limit (up to 10% tolerance rate) as per the norms of Sikkim University.

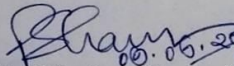
Title of the Dissertation: “नेवारी लोककथाको सर्वेक्षणात्मक अध्ययन”

The thesis is submitted by Miss **Chandra Kanta Pradhan**, an **M.Phil student** under the supervision of **Prof. Pushpa Sharma**, **Associate Professor**, Department of **Nepali**, School of **Languages and Literature**, Sikkim University.

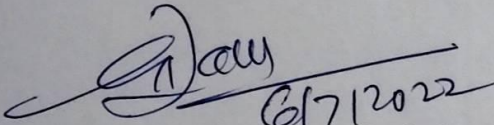
— चन्द्रकान्ता प्रधान
०५.०७.२०२२

(Chandra Kanta Pradhan)

Signature of the Student

05.07.2022
(Prof. Pushpa Sharma) **SUPERVISOR**
Department of Nepali
Sikkim University

Signature of Supervisor

06/07/2022
(Similarity Index Verified by the Librarian)

ली विभाग
Department of Nepali

सिक्किम विश्वविद्यालय SIKKIM UNIVERSITY

(भारत की संसद के अधिनियम द्वारा वर्ष 2007 में स्थापित और नैक (एनएएसी) द्वारा वर्ष 2015 में प्रत्यायित केंद्रीय विश्वविद्यालय)
(A central university established by an Act of Parliament of India, 2007 and accredited by NAAC in 2015)

शोध निर्देशकको अग्रसारण

नेवारी लोककथाको सर्वेक्षणात्मक अध्ययन शीर्षकमा शोध गरिएको प्रस्तुत लघु शोध प्रबन्ध सिक्किम विश्वविद्यालय, भाषा अनि साहित्य सङ्कायअन्तर्गत नेपाली विभागको एमफिल उपाधिका लागि सुश्री चन्द्रकान्ता प्रधानले मेरो निर्देशनमा रही तयार पारेकी हुन्। प्रस्तुत लघु शोध प्रबन्धको लेखन सिक्किम विश्वविद्यालयको एमफिल पाठ्यक्रमको निर्धारित समयभित्र रही यिनले लगन र परिश्रमपूर्वक तयार पारेकी हुन्।

सिक्किम विश्वविद्यालयको नियमअनुसार प्रस्तुत लघु शोध प्रबन्धलाई उचित मूल्याङ्कन र आवश्यक कार्यका निम्ति म सम्बन्धित निकायमा अग्रसारित गर्दछु।

पुष्प शर्मा

प्रोफेसर (डा) पुष्प शर्मा

SUPERVISOR
Department of Nepali
Sikkim University

शोध निर्देशक

नेपाली विभाग

भाषा अनि साहित्य सङ्काय

सिक्किम विश्वविद्यालय

दिनाङ्क ०७.०७.२०२२

प्रतिबद्धता पत्र

सिक्किम विश्वविद्यालय भाषा अनि साहित्य सङ्कायअन्तर्गत नेपाली विभागमा एमफिल उपाधिका लागि नेवारी लोककथाको सर्वेक्षणात्मक अध्ययन शीर्षकमा तयार गरिएको यस लघु शोध प्रबन्ध नितान्त मौलिक कार्य रहेको छ। शोध निर्देशक प्रो पुष्प शर्माको कुशल निर्देशनमा रहेर मैले प्रस्तुत शोध कार्य पूर्ण गरेकी हुँ। मैले यस शोध लेखनमा विभिन्न स्रोतबाट सामग्री सङ्कलन गरी त्यसलाई उपयोग गरेकी छु। यस लघु शोध प्रबन्धको निष्कर्ष यस अघि कुनै पनि उपाधि अथवा अन्य प्रयोजनका लागि प्रयोग गरेकी छुइन। शोध प्रबन्धभित्रका कुनै पनि अंश अन्य पत्र पत्रिका तथा कुनै पनि पाठ्य पुस्तकको अंशको रूपमा प्रकाशित गराएकी छुइन।

प्रस्तुत शोध कार्यको विरुद्ध यदि कुनै प्रमाण भेटिएमा त्यसप्रति म सम्पूर्ण रूपले उत्तरदायी हुने छु भनी यो प्रतिबद्धता प्रकट गर्दछु।

शोधार्थी

चन्द्रकान्ता प्रधान

०७.०७.२०२२

चन्द्रकान्ता प्रधान

पञ्जीकरण सङ्ख्या- 20/M.Phil/NEP/04

नेपाली विभाग

दिनाङ्क : ०७.०७.२०२२

सिक्किम विश्वविद्यालय

भाषा अनि साहित्य सङ्काय

कृतज्ञता ज्ञापन

सिक्किम विश्वविद्यालयको नेपाली विभागअन्तर्गत एमफिल पाठ्यक्रममा रहेको यस लघु शोध प्रबन्धको शीर्षक *नेवारी लोककथाको सर्वेक्षणात्मक अध्ययन* रहेको छ। यस शोध कार्यमा सिक्किममा प्राप्त नेवारी लोककथाहरूको सर्वेक्षणात्मक सङ्कलन गरी अध्ययन गरिएको छ।

प्रस्तुत लघु शोध प्रबन्ध मैले श्रद्धेय गुरुआमा प्रो पुष्प शर्मा, नेपाली विभाग, सिक्किम विश्वविद्यालय- को कुशल मार्गनिर्देशनमा तयार पारेकी हुँ। उहाँबाट प्राप्त सुझाउ एवम् मार्गदर्शनले यस लघु शोध प्रबन्ध तयार गर्न सक्षम भएकी छु। उहाँको मार्गदर्शन र सहयोगबिना यस लघु शोध प्रबन्धलाई यस स्वरूपमा तयार पार्न सम्भव थिएन। तसर्थ प्रस्तुत लघु शोध लेखनकालमा प्रोत्साहनमय सहयोग र शोधविषयक महत्त्वपूर्ण पुस्तकहरू उपलब्ध गराएर सहयोग गर्नुभएकोमा उहाँप्रति सदैव म ऋणी रहने छु।

प्रस्तुत लघु शोध कार्यका निम्ति आवश्यक सुझाउ तथा प्रोत्साहन दिनु हुने सिक्किम विश्वविद्यालय, नेपाली विभागका श्रद्धेय गुरुआमा प्रो कविता लामा, डा अरुणा राई, डा देवचन्द्र सुब्बा र डा सुमन बान्तवाप्रति आभार व्यक्त गर्दछु।

यसरी नै यस कार्यमा मलाई आवश्यक सुझाउ र शोध विषयसँग सम्बन्धित पुस्तक उपलब्ध गराएर सहयोग गर्नु हुने सिक्किम विश्वविद्यालय, नेपाली विभागका गुरुवरद्वय श्रद्धेय डा समर सिन्हा एवम् श्री बलराम पाण्डेप्रति हार्दिक कृतज्ञता प्रकट गर्दछु।

प्रस्तुत लघु शोध लेखन कार्यका लागि सामग्री सङ्कलन गर्न स्थलगत भ्रमण र सर्वेक्षण गर्ने क्रममा गान्तोक वरिपरिका तादोङ, सिच्छे, साम्दुर, विकास क्षेत्र पूर्व सिक्किमका सिङ्ताम, रिनाक, दक्षिण सिक्किमका दाम्थान, नाम्ची अनि पश्चिम सिक्किमका देन्ताम बजार र त्यहाँका वरिपरिका स्थानहरूका नेवार गुठीका सदस्यहरूले जुन सहयोग गर्नु भयो सो मेरा लागि लाभदायी रहेको कुरा जनाउदैँ नेवारी लोककथा सम्बन्धी सामग्री पनि उपलब्ध गराइदिनु भएकोमा उहाँहरूप्रति पनि म आभारी रहेकी छु।

सिक्किम विश्वविद्यालय, नेपाली विभागका अग्रज शोधार्थी दाजु दिदीहरू तथा प्रिय मित्रहरूबाट प्राप्त सहयोग र हौसलाका निमित्त विशेष आभार व्यक्त गर्दछु।

प्रस्तुत लघु शोध लेखनकार्यको समयमा सदैव साथ दिनु हुने मेरा परिवारका सम्पूर्ण सदस्यहरूप्रति पनि हार्दिक कृतज्ञता प्रकट गर्दछु। विशेष यस कार्यका लागि सदैव सहयोग, हौसला र आशिर्वाद दिनु हुने मेरी पुज्यनीय आमा पवित्र प्रधानप्रति म धेरै नै आभारी छु।

विनीत,

चन्द्रकान्ता प्रधान
०७.०७.२०२२

चन्द्रकान्ता प्रधान

नेपाली विभाग

सिक्किम विश्वविद्यालय

सङ्केताक्षर सूची

डा-----डाक्टर

पृ-----पृष्ठ

प्रा लि-----प्राइभेट लिमिटेड

प्रो-----प्रोफेसर

सम्पा-----सम्पादक

तालिका

तालिका १ ----- पृ ९

तालिका २ ----- पृ ११

विषय सूची

विषय		पृष्ठ सङ्ख्या
	भावहरणको प्रमाण पत्र	क
	प्रतिबद्धता पत्र	ख
	शोध निर्देशकको अग्रसारण	ग
	कृतज्ञता ज्ञापन	घ-ङ
	सङ्केताक्षर सूची	च
	तालिका	छ
पहिलो अध्याय:	शोध परिचय	१-६
	१.१ शोध शीर्षक	१
	१.२ शोध परिचय	१-२
	१.३ शोध समस्या	३
	१.४ शोधको उद्देश्य	३
	१.५ पूर्वकार्यको सर्वेक्षण अनि समीक्षा	३-५
	१.६ शोध प्रयोजन	५
	१.७ शोध विधि	५
	१.७.१ शोध सामग्री सङ्कलन पद्धति	६
	१.८ शोध सीमा	६
	१.९ शोधको रूपरेखा	६
दोस्रो अध्याय:	लोककथाको पृष्ठभूमि र नेपाली लोककथा	७-२८
	२.१ लोकवार्ताको परिचय	७-९
	२.२ लोक साहित्यको सामान्य परिचय	१०-११
	२.३ नेपाली लोककथाको परिचय	११

	२.३.१ अर्थ र परिचय	११-१३
	२.३.२ लोककथाको परिभाषा	१३-१४
२.४	लोककथाका विशेषताहरू	१५-१९
२.५	लोककथाका तत्त्वहरू	१९-२४
२.६	लोककथाको वर्गीकरण	२४-२७
२.७	निष्कर्ष	२७-२८
तेस्रो अध्याय:	नेवार जातिको परिचय	२९-४८
३.१	नेवार जातिको व्युत्पत्ति, अर्थ र परिचय	२९-३०
३.२	नेवार जातिको उत्पत्तिबारे विभिन्न विद्वान्हरूका मत मतान्तर	३०-३१
३.३	नेवार जातिको इतिहास	३१-४०
३.४	नेवार जातिको सांस्कृतिक परिचय	४०-४५
३.५	नेवार भाषा र साहित्य	४५-४७
३.६	धार्मिक पक्ष	४७
३.७	आर्थिक पक्ष	४७
३.८	निष्कर्ष	४८
चौथो अध्याय:	विषयवस्तुका आधारमा सिक्किमका नेवारी	४९-८२
	लोककथाको सर्वेक्षणात्मक अध्ययन	
४.१	सिक्किमेली नेवारी लोककथा	४९-५०
४.१.१	ऐतिहासिक लोककथा	५०-५१
४.१.२	अर्ती-उपदेशका लोककथा	५१-५२
४.१.३	सांस्कृतिक लोककथा	५२-५३
४.१.४	लोक विश्वास सम्बन्धी लोककथा	५३-५५

	४.१.५ पशु-पन्थीका लोककथा	५५-५९
	४.१.६ धार्मिक लोककथा	५९-६७
	४.१.७ प्रेम-प्रीतिका लोककथा	६७-७३
	४.१.८ चलाखी र धूर्त्याईका लोककथा	७३-७८
	४.१.९ दैवी लोककथा	७८-८१
	४.२ निष्कर्ष	८१-८२
पाँचौँ अध्यायः	उपसंहार एवम् निष्कर्ष	८३-८८
	५.१ उपसंहार	८३-८५
	५.२ निष्कर्ष	८५-८८
	५.३ भावी शोधकर्तालाई सुझाउ	८८
	सन्दर्भ सूची	८९-९२
	परिशिष्ट	

पहिलो अध्याय

शोध परिचय

पहिलो अध्याय

शोध परिचय

१.१ शोध शीर्षक

प्रस्तुत लघु शोध प्रबन्धको शीर्षक *नेवारी लोककथाको सर्वेक्षणात्मक अध्ययन* रहेको छ।

१.२ शोधको परिचय

लोक साहित्यअन्तर्गत पर्ने विभिन्न विधाहरूमध्ये लोककथा पनि प्रमुख विधा हो। *प्रयोगात्मक नेपाली शब्दकोश* अनुसार लोककथालाई “धेरै पहिलेदेखि मौखिक परम्पराबाट चलिआएको कथा, जनजीवनमा प्रचलित रहेको कथा, दन्त्यकथा” आदि अर्थमा उल्लेख गरिएको पाइन्छ। लोककथा भन्नाले लोकले आफै सृजना गरेको कथा बुझिन्छ। यस्ता कथाहरूमा जीवन र जगत्लाई हेर्ने दृष्टिकोण रहेको पाइन्छ। चूडामणि बन्धुअनुसार लोक जीवनमा मौखिक परम्पराद्वारा हस्तान्तरित हुँदै आएका कथाहरू नै लोककथा हुन्। एउटाले भन्ने र अरूले सुन्ने चलन भएकाले यस्ता कथालाई ‘भन्ने कथा’ पनि भनिएको पाइन्छ। लोककथाहरू धेरै प्रकारका हुने भएकाले अनि विषयवस्तुको विविधता, उत्पत्तिको अनेकता आदिजस्ता कारणले गर्दा लोककथाको वर्गीकरण पनि विविध किसिमले गरिएको पाइन्छ भन्ने खेमराज नेपालको भनाइ रहेको छ। पूर्वीय एवम् पाश्चात्य विद्वान्हरूले सम्भवतः आआफ्नै परिवेशमा रचिएको लोककथाहरूको अध्ययनका आधारमा लोककथाको वर्गीकरण गरेको पाइन्छ।

तुलसी दिवसले लोककथालाई दस प्रकारले विभाजन गरेका छन्- सांस्कृतिक ऐतिहासिक लोककथाहरू, अर्ती-उपदेशका लोककथाहरू, पशु-पन्छीका लोककथाहरू, मानवका विशेष स्वभाव र प्रवृत्तिका लोककथाहरू, अतिमानवीय रूपका लोककथाहरू, दैवी लोककथाहरू, फलफुलका लोककथाहरू, साहस र बहादुरीका लोककथाहरू, धार्मिक लोककथाहरू र विविध लोककथाहरू रहेका छन्।

लोककथाको विभिन्न स्वरूपहरूको चर्चा गर्दै हरिभद्राचार्यले धर्मकथा, अर्थकथा, कामकथा, सङ्कीर्णकथा गरी चार प्रकारले वर्गीकरण गरेका छन्। प्रसिद्ध ध्वनिशास्त्री आनन्दवर्द्धनले इतिवृत्त मात्र भएको परीकथा, बीजदेखि फलपर्यन्तको पुरै कथा भएको सकल कथा र कुनै क्षेत्र विशेषको वर्णन भएको खण्डकथा गरी लोककथालाई तिन प्रकारले वर्गीकरण गरेका छन्।

लोककथाहरूको वैज्ञानिक अध्ययन पश्चिमबाट नै भएको मानिन्छ। अङ्ग्रेजी विद्वान् जर्ज गोमेल्ले लोककथालाई दन्त्यकथा, वीरकथा, वीरगाथा र स्थानविषयक ऐतिहासिक कथा गरी जम्मा चार प्रकारले विभाजन गरेका छन्। लोककथालाई अर्का विद्वान् स्टिथ थम्पसनले परम्परागत कथाहरू, परीकथाहरू, पशुकथाहरू, नीतिकथाहरू र पौराणिककथा गरी जम्मा पाँचवटा वर्गमा वर्गीकरण गरेका छन्। थम्पसनले लोककथाहरू असीमित रूपमा रहेका हुन्छन् र तिनीहरूलाई सीमित क्षेत्रमा राख्न सकिँदैन भन्ने कुरा बताएका छन्।

प्रस्तुत लघु शोध प्रबन्धमा माथि उल्लेख गरिएका लोकवार्ताकार तथा लोक साहित्यका विभिन्न विद्वान्हरूका भनाइ र लोककथाको सिद्धान्तलाई आधार मानेर नेवारी लोककथाबारे अध्ययन गरिएको छ। सिक्किमका विभिन्न क्षेत्रहरूको स्थलगत भ्रमण गरेर सर्वेक्षणद्वारा प्राप्त र उपलब्ध लोककथाहरूलाई आधार मानेर नेवारी लोककथाको सर्वेक्षणात्मक अध्ययन गरिएको छ।

नेपाली जाति विभिन्न कारणले विभिन्न स्थानहरूमा बसाइँ सराइका कारण, शिक्षाका कारण, व्यापार-वाणिज्य एवम् पेसाका कारण, सेनामा भर्ती भएका कारण र सेवा निवृत्ति पछि जहाँ जहाँ गएर बसोबास गर्ने गर्छन् त्यहाँ त्यहाँ आआफ्ना भाषा-साहित्य, संस्कृति, रहन-सहन, रीति-रिवाज आदिलाई पनि संरक्षण सम्बर्द्धन गर्न सचेष्ट देखिन्छन्। यस्तो सामाजिक सांस्कृतिक प्रकृति र प्रवृत्तिले गर्दा नै नेपाली लोक जीवनशैली विशेष महत्त्वपूर्ण देखिन्छ। नेपाली जातिगोष्ठीभिन्न पर्ने एउटा जाति नेवार जातिले पनि आफ्नो जातिको परिचय, इतिहास, संस्कार-संस्कृति तथा सांस्कृतिक मूल्यलाई आफूसँगै विकसित गरेको पाइन्छ। नेवार जातिले आफूसँग सुरक्षित, संरक्षित तथा सम्बर्द्धित गरेर व्यवहार, प्रयोग प्रचलनमा ल्याएका आफ्ना सांस्कृतिक, सामाजिक जीवनशैली, लोक विश्वास, लोकमान्यता, परम्परा, संस्कारगत गतिविधि र क्रियाकलाप आदिको सर्वेक्षणात्मक अध्ययन गर्ने उद्देश्य लिएर प्रस्तुत लघु शोधकार्य गरिएको छ। विशेषतः नेवारी लोककथा प्रस्तुत लघु शोध प्रबन्धको मूल समस्या रहेकाले सिक्किममा प्रचलित नेवारी लोककथाको सर्वेक्षणात्मक अध्ययन गरेर यसले नेपाली साहित्य र संस्कृतिलाई विकसित गर्न के कति सहयोग वा योगदान दिएको छ त्यसको पनि अध्ययन गरिएको छ।

१.३ शोध समस्या

नेवारी लोककथाको सर्वेक्षणात्मक अध्ययन शीर्षक प्रस्तुत लघु शोध प्रबन्धको प्रमुख समस्या हो। यसका अतिरिक्त निम्न समस्याहरूलाई विशेष ध्यानमा राखिएको छ-

- (क) नेपाली लोककथाको पृष्ठभूमि कस्तो छ?
- (ख) विषयवस्तुका दृष्टिकोणले नेवारी लोककथाहरूको स्वरूप कस्तो छ?
- (ग) नेवारी लोककथामा जीवनदृष्टि कसरी अभिव्यक्त भएको छ?

१.४ शोधको उद्देश्य

प्रस्तुत लघु शोध प्रबन्धमा माथि उठान गरिएका समस्याहरूको समाधानका निम्ति निम्नलिखित उद्देश्यहरू रहेका छन्-

- (क) नेपाली लोककथाको पृष्ठभूमिबारे खोज अनुसन्धान गर्नु।
- (ख) विषयवस्तुका दृष्टिकोणले नेवारी लोककथाहरूको स्वरूप पत्तो लगाउनु।
- (ग) नेवारी लोककथामा अभिव्यक्त जीवनदृष्टिबारे प्रकाश पार्नु।

१.५ पूर्वकार्यको सर्वेक्षण एवम् समीक्षा

नेवारी लोककथामाथि छुटपुट रूपमा केही कामहरू भएको पाइए तापनि यसलाई नै केन्द्र बनाएर वस्तुनिष्ठ शोध अध्ययन भएको पाइँदैन। हालसम्म प्राप्त प्रकाशित पुस्तक, पत्र पत्रिका, लेख आदिलाई पूर्वकार्यको समीक्षाको रूपमा निम्न प्रकारले राखिएको छ।

(क) पुस्तकका आधारमा

चूडामणि बन्धुको *नेपाली लोकसाहित्य* (सन् २००१)-मा लोककथाबारे विशद चर्चा गरिएको पाइन्छ। बन्धुले यसका साथै लोककथाको परिचय, प्रकार, विशेषता, वर्गीकरण आदि बारे उल्लेख गरेका छन्।

द्रोणकुमार उपाध्याय पौडेलले *लोकवार्ता सिद्धान्त र नेपाली सन्दर्भ* (सन् २०१७)-मा नेवारी समुदायमा प्रचलित जीवित देवी (कुमारी)-को विषयमा एउटा छोटो लेख लेखेका छन् तर उक्त पुस्तकमा नेवारी लोककथाबारे केही उल्लेख गरिएको पाइँदैन।

(ख) सम्पादित पुस्तकका आधारमा

गणेश देवी र बलराम पाण्डेद्वारा सम्पादित भारतीय भाषा लोक सर्वेक्षण- सिक्किमका भाषाहरू खण्ड २६, भाग ३ (सन् २०१८)-मा प्रकाशित कल्पना प्रधानको लेख नेवार भाषा-मा नेवार जाति र भाषाको सङ्क्षिप्त इतिहास, सिक्किममा नेवारहरूको आगमन, बसोबास, सिक्किममा प्रचलित लोककथाबारे जानकारी पाइन्छ। नेवारी लोककथामा नेवारी संस्कृति, नेवारी जीवनशैली, नेवारहरूको ऐतिहासिक परम्परा आदिको पनि झलक पाइन्छ।

टी बी चन्द्र सुब्बाद्वारा सम्पादित इतिहास निर्माता: सिक्किमका प्रमुख दिवङ्गत स्रष्टा र द्रष्टाहरू (सन् २००८) ग्रन्थमा नेवार जाति भारतको दार्जिलिङ हुँदै सिक्किममा आएको इतिहासको उल्लेख गरिएको पाइन्छ। तर सिक्किमका नेवारी लोककथाबारे कुनै जानकारी पाइँदैन।

(ग) पत्र पत्रिकाका आधारमा

सिक्किम नेवा: गुठी गान्तोक, सिक्किमद्वारा प्रकाशित वार्षिक पत्रिका स्मारिका (सन् २०१४)-मा प्रतापचन्द्र प्रधानले 'नेवार जातिको सङ्क्षिप्त परिचय' शीर्षक लेखमा सिक्किममा नेवारहरूको आगमनबारे चर्चा गरेको पाइन्छ तथापि नेवारी लोककथाको विषयमा केही चर्चा गरिएको छैन।

सिक्किम नेवा: गुठी गान्तोक, सिक्किमद्वारा प्रकाशित वार्षिक पत्रिका स्मारिका (सन् २०१६)-मा ओमकार श्रेष्ठले आफ्नो लेख 'नेवार जातिको परिचय'-मा नेवार जातिको परिचयबारे सङ्क्षिप्त विवरण दिएका छन्। तथापि यस लेखमा पनि नेवारी लोककथाको वर्णन गरिएको छैन।

सिक्किम नेवा: गुठी गान्तोक, सिक्किमद्वारा प्रकाशित वार्षिक पत्रिका स्मारिका (सन् २०१८)-मा कल्पना प्रधानले 'सिक्किममा नेवारहरूको ऐतिहासिक आगमन' शीर्षक रहेको आफ्नो लेखमा सिक्किममा नेवारहरूको आगमनबारे चर्चा गरेकी छन्। यसै पत्रिकामा दुर्गानारायण प्रधानले 'पश्चिम सिक्किमको दरामदिनमा निर्माणाधीन स्वर्ग जाने सिँढी' शीर्षक लेखमा नेवारी लोककथा समावेश गरेका छन्। उक्त लेखमा स्वर्ग जानका लागि बनाइएको सिँढीमा प्रयोग भएको अवशेष आज पनि आफ्नो घरमा रहेको तथ्यका रूपमा रहेको कुरा उल्लेख गरेका छन्।

(घ) शोध प्रबन्धका आधारमा

आशा बरदेवाले सिक्किम विश्वविद्यालयबाट *सिक्किममा टक्सारी व्यवस्था: एक अध्ययन* (सन् २०१९) शीर्षकमा स्नातकोत्तर तहको शोध कार्य पूरा गरेकी छन्। यस लघु शोध प्रबन्धमा सिक्किममा टक्सारको थालनी, नेवारहरूको आगमन अनि आर्थिक व्यवस्थाबारे उल्लेख गरेकी छन् तर नेवारी लोककथाबारे केही उल्लेख चर्चा यस शोध कार्यमा पाइँदैन।

माथि उल्लेख गरिएका पुस्तक, शोध प्रबन्ध, पत्र पत्रिकाहरूमा नेवार जातिसँग सम्बन्धित विषयहरूमा चर्चा गरिएको देखिन्छ। यद्यपि हालसम्म नेवारी लोककथालाई केन्द्र गरेर सैद्धान्तिक र सर्वेक्षणात्मक रूपमा भने अध्ययन भएको छैन।

१.६ शोधको प्रयोजन

सिक्किम विश्वविद्यालय भाषा अनि साहित्य सङ्कार्यअर्न्तगत नेपाली विभागको एमफिल तहको पाठयक्रममा रहेको लघु शोध प्रबन्ध तयार पार्नु यस लघु शोध प्रबन्धको मुख्य प्रयोजन रहेको छ। यसका साथै नेवारी लोककथाको सर्वेक्षणात्मक अध्ययन गर्नु प्रस्तुत लघु शोध प्रबन्धको अर्को मुख्य प्रयोजन हो।

नेवारी लोककथा विषयबारे अध्ययन गरी प्रकाश पार्नुका साथै भावी अध्येताहरूलाई यस विषयबारे केही नयाँ थप जानकारी प्रदान गराउने क्रममा प्रस्तुत लघु शोध प्रबन्ध औचित्यपूर्ण रहेको छ।

१.७ शोध विधि

प्रस्तुत लघु शोध प्रबन्ध आगमनात्मक विधि अनि सर्वेक्षणात्मक पद्धतिद्वारा तयार पारिएको छ। यसमा सन्दर्भ लेखन र पाद टिप्पणी एवम् भाषिक तथा व्याकरणिक नियमावलीका निम्ति *नेपाली लेखनशैली* (सन् २०११) अनि सिक्किम विश्वविद्यालय, नेपाली विभागद्वारा जारी गरिएको *अनुसन्धान प्रारूप* (सन् २०२१)-लाई आधार मानिएको छ। यसका अतिरिक्त कतिपय पारिभाषिक शब्दावली प्रयोग र हिज्जेका निम्ति *प्रयोगात्मक नेपाली शब्दकोश* (सन् २०१७)-लाई आधार मानिएको छ। यसरी नै सिक्किम विश्वविद्यालयद्वारा जारी गरिएको नियमावलीलाई पनि ध्यानमा राखिएको छ। पाद टिप्पणीमा राखिएको लघु शोध प्रबन्ध, जर्नल, पत्र पत्रिका तथा पुस्तक आदिलाई सन्दर्भ सूचीमा समावेश गरिएको छैन।

१.७.१ शोध सामग्री सङ्कलन पद्धति

प्रस्तुत लघु शोध प्रबन्धलाई पुरा गर्न आवश्यक सामग्री सङ्कलन प्राथमिक र द्वितीय स्रोतबाट गरिएको छ। प्राथमिक स्रोतका रूपमा विषय विशेषज्ञहरूलाई भेटेर अन्तर्वार्ता लिइएको छ। द्वितीय स्रोतअन्तर्गत विभिन्न पुस्तक, शोध प्रबन्ध, पत्र पत्रिका, शोधपरक लेख आदिबाट अध्ययन सामग्री सङ्कलन गरिएको छ। यसका अतिरिक्त वेब स्रोतबाट आवश्यक पुस्तक, लेख आदिलाई पनि प्रयोग गरिएको छ।

१.८ शोध सीमा

प्रस्तुत लघु शोध प्रबन्ध नेवारी लोककथाको सर्वेक्षणात्मक अध्ययनमा केन्द्रित रहेर सिक्किममा प्राप्त नेवारी लोककथाहरूको सङ्कलन गरी सर्वेक्षणात्मक अध्ययन गरिएको छ।

१.९ शोधको रूपरेखा

प्रस्तुत लघु शोध प्रबन्धलाई पाँचवटा अध्यायमा विभाजन गरी अध्ययन गरिएको छ-

- पहिलो अध्याय - शोधको परिचय
- दोस्रो अध्याय - नेपाली लोककथाको सैद्धान्तिक परिचय
- तेस्रो अध्याय - सिक्किमका नेवार जातिको सङ्क्षिप्त परिचय
- चौथो अध्याय - विषयवस्तुका आधारमा सिक्किमका नेवारी लोककथाको सर्वेक्षणात्मक अध्ययन
- पाँचौँ अध्याय - निष्कर्ष एवम् उपसंहार
सन्दर्भ सूची
परिशिष्ट

दोस्रो अध्याय

लोककथाको पृष्ठभूमि र नेपाली लोककथा

दोस्रो अध्याय

लोककथाको पृष्ठभूमि र नेपाली लोककथा

२.१ लोकवार्ताको परिचय

‘लोकवार्ता’ शब्द लोक र वार्ताको योगबाट निर्मित भएको हो। अङ्ग्रेजी शब्द ‘फोकलोर’-को नेपाली रूपान्तर नै लोकवार्ता हो। अङ्ग्रेजीमा यो शब्द ‘फोक’ र ‘लोर’-को योगबाट बनिएको हुन्छ।^१ फोकको शाब्दिक अर्थ सामान्य जनसमुदाय र लोरको अर्थ ज्ञान हो भन्ने आशयमा विकसित फोकलोर शब्द बनेको हो। नेपालीमा लोकवार्ता शब्दले सामान्य जनसमुदायको ज्ञान भन्ने अर्थ वहन गर्दछ। यस शब्दले लोकबाट सिर्जित र निर्मित सनातन ज्ञानका सम्पूर्ण पक्षलाई समेट्ने गर्दछ। लोकवार्ता एउटा व्यापक विषय हो र यसभित्र लोक जीवनसँग सम्बन्धित समस्त कुराहरू समाविष्ट हुँदछ। लोकसम्बन्धी सामग्री र ती सामग्रीहरूको अध्ययन नै लोकवार्ताको खास तात्पर्य हो। यसले ग्राम, नगर, र विभिन्न लोकहरूमध्ये स्वर्गलोक, देवलोक, सूर्यलोक, चन्द्रलोक, आदि लोकहरूलाई पनि समेटेको हुन्छ। संस्कृतबाट आएको ‘लोक’ शब्दले पनि सामान्य जनसमुदायलाई नै सङ्केत गरेको हुन्छ।^२ यस शब्दले कुनै पनि भूभागहरूमा अधिदेखि नै बसोबास गर्दै आएका सबै प्रकारका जनसमुदायलाई समेट्ने गरेको पाइन्छ। अङ्ग्रेजी शब्द ‘फोकलोर’-ले जे जस्तो अर्थलाई झल्काए पनि नेपालीमा लोक शब्दले कुनै पनि क्षेत्रमा बसोबास गर्ने सम्पूर्ण जनसमुदायलाई बुझाउने गर्दछ। तसर्थ लोकवार्ता भनेको ग्रामीण समाजको ज्ञान, असंस्कृत जातिहरूको ज्ञान, अशिक्षित र असभ्यहरूको ज्ञान मात्र भन्न मिल्दैन तर यसमा शिक्षित र सभ्य समाजको सुसंस्कृत ज्ञान पनि स्वतः आउने हुनाले यसको अर्थ व्यापक रहेको छ भन्न सकिन्छ। लोकवार्ताको अध्ययन गर्ने विषयलाई लोकवार्ताविज्ञान भन्ने गरिएको पाइन्छ।^३ जीवेन्द्रदेव गिरीले आफ्नो पुस्तक *नेपाली लोकवार्ता*-मा लोकवार्ताको व्यापक क्षेत्र देखाएका छन्। लोकवार्ता व्यक्ति वा समुदायबाट अभिव्यक्त समाजको अपेक्षाहरूलाई प्रतिबिम्बित गरिने एउटा सामाजिक-सांस्कृतिक पहिचान र सिर्जनाको समष्टि रूप हो। यसका मानक र मूल्यहरूको सम्प्रेषण मौखिक रूपमा हुँदछ, यसैलाई लोकले लोक व्यवहार र अनुकरणद्वारा लोक प्रचलनमा प्रयोग गर्ने गर्दछ।^४ यस प्रकार लोक साहित्य, लोक वाणी,

^१ कृष्णप्रसाद आचार्य, सन् २०११, *लोक साहित्य, पूर्व आधुनिक नेपाली साहित्य र आधुनिक नेपाली निबन्ध*, कीर्तिपुर: क्षितिज प्रकाशन, पृ १

^२ उही, पृ १

^३ उही, पृ १

^४ जीवेन्द्रदेव गिरी (सम्पा), सन् २०१५, *नेपाली लोकवार्ता*, काठमाडौं: नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठा, पृ २०-२१

लोक भाषा, लोक संस्कार, लोकसङ्गीत, लोकनाटक, लोकनृत्य, लोकसिर्जना, लोककला, लोकविश्वास, लोकचेतना, लोकव्यवहार, लोकप्रथा, लोकप्रचलन आदि विभिन्न ज्ञानका रूप र अर्थमा पनि लोकवार्ता शब्दको प्रयोग गर्न सकिन्छ⁵

साधारण अर्थमा लोक जनताको पर्याय हो। तर लोक प्रशासनका साथ संयुक्त रूपमा रहेर ती ऐन-कानून, नीति-नियम, क्रियाकलाप, गतिविधि, कार्यक्रम आदि अर्थ पनि ग्रहण गर्दै व्यापक अर्थमा पनि अर्थिन्छ, जो जनसाधारणका लागि निर्मित एवम् सम्पन्न गरिन्छ। यस्तो एजेन्सी प्रशासन, प्रशासक अथवा सरकार नै हुन्छ, जो आम मानिसका हित, हकका लागि अस्तित्वमा आँउछ। अतः लोक प्रशासनिक रूपमा सरकारको अर्थमा ध्वनित हुँदछ। मोहित भट्टचार्यानुसार लोक प्रशासन सरकारी प्रशासन हो किनभने सरकार नै सार्वजनिक कार्य गर्ने गर्दछ। त्यसैले ई एन ग्लैडन भन्दछन्- लोक प्रशासन बहुरूपीय हुने हुनाले यसको परिभाषा अत्यन्त कठीन कार्य हो। यस भनाइलाई एल डी व्हाइट, वुडरो विल्सन, गुडनाऊ मार्सल डिमौक, मरसन, फिपनर, निग्रो, एफ एम मार्क्स, लूथर गुलिक, साइमन आदि लोकवार्ताकारहरूको पनि समर्थन रहेको पाइन्छ।

लोक साहित्य लोक संस्कृतिको दर्पण हो। कुनै पनि मानव जातिका भाषा, साहित्य, संस्कृति, धर्म, दर्शन, रीति-रिवाज, कला, देश, सभ्यता, सामाजिक संस्कार, सामाजिक आकांक्षाहरूको अवलोकन लोक साहित्यद्वारा गर्न सकिन्छ। लोकको परम्परा त्यति नै प्राचीन हुन्छ, जति मनुष्य जातिको प्राचीनता छ। यसमा आदिम मानव जातिको लोक जीवनदेखि लिएर सभ्यताको प्रारम्भिक स्थापना कालसम्मका सम्पूर्ण अनुभव निहित हुन्छ अर्थात् साधारण जनगणका भाषा साहित्य, कला, चालचलन, मिथक, अनुष्ठान, हर्ष-उल्लास, दुःख-सुख, खेलकुद, पूजा-पाठ, नृत्य-सङ्गीत, बुद्धि-ज्ञान, वाणी-विचार, भाषा आदि यावत् क्रियाकलापहरूको अभिव्यक्ति हुँदछ, जो मौखिक परम्पराद्वारा अग्रज पुस्ता वा पिँढीबाट अनुज पिँढीमा स्वतः हस्तान्तरित भइरहन्छ। लोक साहित्यमा लोकमानसका सहज, सरल एवम् स्वाभाविक अभिव्यक्ति प्रस्फुटित रहने गर्दछ र यो परिष्कृत वा शिष्ट साहित्यको विपरीत परिमार्जित भाषा, शास्त्रीय रचना तथा व्याकरणिक नियमदेखि मुक्त रहन्छ। यसमा रचयिताको नाम प्रायः अज्ञात

⁵ तेजप्रकाश श्रेष्ठ, सन् २०१८, नेपाली लोकवार्ता विविध सन्दर्भ, काठमाडौँ: साझा प्रकाशन, पृ ३

रहन्छ। परम्परागत एवम् सामूहिक प्रतिभाहरूबाट निर्मित रहने हुँदा विद्वान्हरू यसलाई अपौरुषेय पनि भन्ने गर्दछन्⁶

लोक साहित्य दुईवटा शब्दहरू 'लोक' र 'साहित्य' मिलेर निर्माण हुँदछ। यो संस्कृतको लोक धातु मा 'धञ्' प्रत्यय जोडेर बनिएको पाइन्छ। जसको अर्थ 'हेर्नु' हुन्छ। 'लोक' शब्दको प्रयोग प्राचीन वैदिक साहित्यमा भिन्न-भिन्न प्रसङ्गहरूमा चर्चित पाइन्छ। कही लोक शब्द 'जनसाधारण' पर्यायवाची शब्दका रूपमा, कही जीव अर्थमा र कही स्थान इङ्गित गर्न प्रयोग गरिएको पाइन्छ। हिन्दीमा संसार, प्रदेश, जन, लोक, समाज, प्राणी, यश, दिशा आदि अर्थमा पनि लोक उल्लेखित पाइन्छ।

लोक शब्दको सम्बन्धमा विभिन्न विद्वान्हरूको आआफ्नै मत रहेको पाइन्छ। हजारी प्रसाद द्विवेदी यसलाई 'जनपद' वा 'ग्राम' 'नगर' 'सर्वत्र' फैलिएर बस्दै आएका जनता मान्दछन्। कृष्णदेव उपाध्यायअनुसार 'जो सुसंस्कृत वा परिष्कृत वर्गबाट प्रभावित नभएर आफ्ना पुरातन स्थितिमा रहन, रमन मनाउनु ती लोक हुन्।' श्याम परमार पनि यी विद्वान्हरूको विचारसँग सहमत देखिन्छन्।

लोकवार्ताका विभिन्न शाखाहरू छन्। ती शाखाहरूलाई निम्नलिखित तालिकामा यसरी हेर्न सकिन्छ।

लोकवार्ता	
१.	लोक इतिहास
२.	लोक संस्कृति
३.	लोक विश्वास
४.	लोक कला
५.	लोक साहित्य

तालिका- १

⁶ जीवेन्द्रदेव गिरी, सन् २०१५, उही, पृ २१

२.२ लोक साहित्यको सामान्य परिचय

लोक साहित्य शब्द लोक र साहित्यको मेलद्वारा बनेको पाइन्छ। लोक साहित्यको अर्थ लोकको हित वा कल्याणकारी भावयुक्त कलात्मक वाणी हो। अर्थात् लोकद्वारा निर्मित र लोक कल्याणका निम्ति रचना गरिएको कलात्मक अभिव्यक्ति नै लोक साहित्य हो।⁷ अङ्ग्रेजीमा यसलाई फोक लिटरेचर भनिन्छ। यसको सामान्य अर्थ सम्पूर्ण जनजीवनले भोगेका, अनुभव गरेका, आर्जेका, लोक प्रचलनमा आएका, लोकको सुख-दुःख तथा भावनामा मौलाएको वा फुरेको साहित्य भनेर बुझिन्छ। लोक मानसका समस्त क्रियाकलापले मौखिक रूपमा अभिव्यक्त गरेको साहित्य नै लोक साहित्य हो भन्न सकिन्छ। त्यसैले लोक साहित्य मानव जीवनको इतिहास मात्र नभएर संस्कृति पनि हो। किनभने यहाँ लोकले आफै आर्जन गरेका जीवनको प्रत्येक क्रियाकलापहरूको अभिव्यक्ति पाइन्छ।⁸

विद्वान्हरूले लोक साहित्यलाई विभिन्न रूपमा परिभाषित गरेका छन्। पाश्चात्य विचारक हेक्टर बी मोरेटले लोक साहित्यलाई एउटा गतिशील विज्ञान हो भनेका छन्।⁹ लोक साहित्यको विशेषताको रूपमा गतिशीलतालाई लिन सकिन्छ। लोक साहित्यमा मानव जीवनका प्राचीन परम्परा, मान्यता, सभ्यता, संस्कार-संस्कृति निरन्तर रूपमा प्रचलित रहेको पाइन्छ। सभ्य तथा आधुनिक समाज पनि यसबाट प्रभावित रहेको पाइन्छ। तुलसी दिवसको भनाइलाई उल्लेख गर्दै चूडामणि बन्धुले लोक साहित्यलाई यसरी परिभाषित गरेका छन्- “सही अर्थमा लोकसाहित्य लोकजीवन तथा संस्कृतिको प्रतिबिम्ब मात्र नभएर संवाहक पनि हो।”¹⁰ प्राचीन परम्परादेखि समाजमा हस्तान्तरित हुँदै आएका यस्ता लोक अभिव्यक्तिहरू नै त्यस समाज वा समुदायको लोक साहित्य हो भन्न सकिन्छ। विभिन्न भाषा-भाषी समुदायले आआफ्ना परम्पराबाट हस्तान्तरित रूपमा लोकगीत, लोकगाथा, लोककथा आदि प्राप्त गरेका हुन्छन्। त्यही परम्पराबाट प्राप्त गरेकै कारणले गर्दा यस्ता साहित्यलाई परम्परागत साहित्य पनि भनिन्छ।¹¹ यो मौखिक र श्रुति परम्परामा हुर्किएको हुन्छ। समग्रमा लोक साहित्य भन्नाले मौखिक परम्परामा आधारित लोकचेतनाको अभिव्यक्ति हो भन्न सकिन्छ।

⁷ मोतीलाल पराजुली अनि जीवेन्द्रदेव गिरी, सन् २०११, *नेपाली लोक साहित्यको रूपरेखा*, ललितपुर: साझा प्रकाशन, पृ ३

⁸ कृष्णप्रसाद आचार्य, सन् २०११, उही, पृ ४

⁹ उही, पृ ५

¹⁰ चूडामणि बन्धु, सन् २००१, *नेपाली लोकसाहित्य*, काठमाडौँ: साझा प्रकाशन, पृ १२

¹¹ मोतीलाल पराजुली अनि जीवेन्द्रदेव गिरी, सन् २०११, उही, पृ ५

लोक साहित्यका विभिन्न शाखाहरू छन्। ती शाखाहरूलाई निम्नलिखित तालिकामा यसरी हेर्न

सकिन्छ-

लोक साहित्य	
१.	लोकनाटक
२.	लोककाव्य वा लोकगाथा
३.	लोककथा
४.	लोककविता
५.	लोकगीत / लोकसङ्गीत
६.	उखान टुक्का
७.	प्रहेलिका
८.	मन्त्र
९.	गाउँखाने कथा
१०	लोकप्रहसन

तालिका-२

२.३ नेपाली लोककथाको परिचय

२.३.१ अर्थ र परिचय

लोक साहित्यका विभिन्न विधाहरूमध्ये लोककथा पनि एउटा प्रमुख विधा हो। नेपाली भाषाको 'लोककथा' शब्द अङ्ग्रेजीको 'फोक टेल्ल्स'-को समानार्थी हो।¹² 'लोककथा' लोक र कथा दुई शब्दको योगबाट बनेको शब्द हो। यसको सामान्य अर्थ लोकमा प्रचलित रहेको कथाहरू हुन्छ। लोकजीवनमा मौखिक परम्परामा हस्तान्तरित हुँदै आएका कथाहरू नै लोककथा हुन्। एउटाले भन्ने र अरूले सुन्ने

¹² चूडामणि बन्धु, सन् २००१, उही, पृ २८४

चलन भएकाले यस्ता कथालाई भन्ने कथा पनि भनिन्छ।¹³ सत्येन्द्रले लोककथालाई परिभाषित गर्दै यसरी उल्लेख गरेका छन् “लोककथाले लोकमानसको मूल भावनाका रूपलाई स्थूल प्रतीकले अभिव्यक्त गर्दछ।”¹⁴

मानिसले दैनिक जीवनमा भोगेका तिता मिठा अनुभवहरूलाई शरीरका विभिन्न हाउभाव र चेष्टाहरूले अभिव्यक्त गर्ने प्रयासबाट नै कथाको जन्म भएको मानिन्छ। यही अभिव्यक्तिमा कथा भन्ने र सुन्ने प्रक्रियाको प्रचलन सुरु भएको हो। तसर्थ मानव जातिको उत्पत्तिदेखि नै कथाको पनि उत्पत्ति भएको भन्न सकिन्छ। यही प्राचीनता नै लोककथाको मूल परिचय हो भन्न सकिन्छ। यसरी मावन समाजको विकाससँगै लोककथा पनि विकसित बन्दै गएको हो भन्न सकिन्छ। यो लोक समाजमा मौखिक परम्पराबाट प्रचलित हुँदै आएको र समय सँगसँगै केही परिवर्तित रूप लिएर विकसित हुँदै आएको हुँदछ। लोककथा विशेषतः साझा अभिव्यक्तिका रूपमा मौखिक परम्परामा नै बाँचेका हुनाले यसको रचयिता अज्ञात हुन्छन्। त्यसैले लोक नै लोककथाका साझा रचयिता हुन् भनेर भन्न सकिन्छ।

लोक साहित्यका क्षेत्रमा लोककथाहरूको आफ्नै एउटा विशिष्ट स्थान रहेको छ। लोककथा ‘भन्ने र सुन्ने मौखिक परम्परा’ संसारभरिका सबै जात जाति र भाषा-भाषीमा रहेको पाइन्छ। कथा भन्ने र सुन्ने मौखिक परम्पराबाट विकास भएर एउटा पुस्तादेखि अर्को पुस्तामा यसको सञ्चार हुने हुनाले संसारको विभिन्न क्षेत्र वा समाजमा रहेका जात जातिहरूका आआफ्नै लोककथाहरू रहेको पाइन्छ। जसमा आआफ्नो जातिका उत्पत्तिको कथा, सृष्टिको कथा, संस्कार-संस्कृतिको कथा, आस्था-विश्वासको कथा, अर्ती-उपदेशका कथा, पशु-पन्थीका कथा, मानवेतर जगत तथा अतिमानवीय कथा आदि लोककथाहरू पाइन्छन्।

नेपाली लोककथामा पनि नेपाली लोक मानसले आफै भोगेका आफ्ना समाजमा भएका लोक जीवनको सुख-दुःख, रीति-रिवाज, विश्वास, संस्कार, परम्परा आदि कुराहरूको अभिव्यक्ति रहेको पाइन्छ। यसले समेटेको विविध पक्षहरू नै लोक जीवनसँग सम्बन्धित रहेको हुन्छ। यसरी लोक आफैले भोगेका, अनुभव गरेका साधारण घटनादेखि लिएर असाधारण घटनाहरू लोककथाका रूपमा लोक प्रचलित भाषाशैली र सरल रूपमा प्रस्तुत भएको हुँदछ। साधारणतः लोक भन्नाले केवल गाउँमा बसोबास गर्ने

¹³ उही, पृ २८४

¹⁴ सत्येन्द्र, सन् २०१७, लोक साहित्य विज्ञान, जोधपुर: राजस्थानी ग्रन्थागार, पृ १६०

अशिक्षित, जनसमुदायलाई मात्र नभएर यस शब्दले गाउँ वा सहरमा बसोबास गर्ने सबै अशिक्षितदेखि लिएर शिक्षित, साधारणदेखि लिएर विशिष्ट आदि दुवै थरीका समुदायलाई बुझाउँदछ। समग्रमा लोकले कुनै पनि क्षेत्र वा स्थानमा बसोबास गर्दै आएका मानव समुदायलाई भन्ने बुझाउँदछ। लोककथामा भौगोलिक परिवेश, स्थानगत विभिन्नता र अभिव्यक्ति वा भाषिक भिन्नता देखिए तापनि एकाध लोककथाहरू छोडेर अधिकांश लोककथाहरूका कथ्य विषयवस्तु, चरित्र घटना एकै प्रकारको रहेको पाइन्छ।

नेपाली लोककथा श्रुति परम्परामा आधारित वा आश्रित रहने हुँदा अनुभव, अनुभूति, कान र मुख नै यसको प्रमुख संवाहक र धारक रहेको देखिन्छ। नेपाली लोक समाजमा लोककथा सुन्नाका लागि कुनै विशेष अवसर चाहिँदैन तर पनि यसका निमित्त बेलुकाको समयलाई लोकले उचित समय मानी सबै एकै ठाँउ भेला भएर लोककथा सुनाउने अनि सुन्ने गर्दछन्। दिनभरीका परिश्रमबाट मुक्त भएपछि थकाइ मेटाउने, मनोरञ्जन लिने, केटा-केटीहरूको उत्सुकता एवम् जिज्ञासा मेटाउने, ससाना बाल बालिकाहरूलाई फकाएर सुताउने तथा बसिबिँयालो गर्नाका लागि लोककथा सुनाउने प्रचलन नेपाली समाजमा प्रचलित रही आएको पाइन्छ। यसरी बेलुकीपख फुर्सदका समयको छेक पारी अगेनाको डिल वरिपरि बसेर आगो ताप्यै घरका बाजे-बोज्यू, जिवा ज्यामै, आमा-बाबा अर्थात् ठूला बडाले छोरा-छोरी, नाति-नातिनाहरूलाई रोचक ढङ्ग र शैलीमा लोककथा सुनाउँदाको रमाइलो क्षण सर्वप्रिय रहेको पाइन्छ। यसरी त्यही कथालाई मौखिक र श्रुति परम्पराका माध्यमद्वारा एउटा पुस्ताले अर्को पुस्तालाई सुनाउने परम्परा रहिआएको पाइन्छ।

२.३.२ लोककथाको परिभाषा

लोक साहित्यका विज्ञहरूले लोककथालाई विभिन्न ढङ्गले परिभाषित गरेका छन्। केही परिभाषा यस प्रकार छन्-

स्टिथ थम्पसनका कथनलाई उल्लेख गर्दै मोतीलाल पराजुलीले लोककथालाई यसरी परिभाषित गरेका छन्- “आदिम जनता र संसारका घटनाक्रमहरूले भरिएका विश्वव्यापी रूपमा मूर्त आकृति लिएको मानवीय साहित्यिक अभिव्यक्ति लोककथा हो। जुनसुकै ठाउँमा बस्ने जुनसुकै संस्कृति भएका मानिसले

पनि लोककथा भन्दछन्। ती सबै लोककथामा सामान्य भिन्नता भए पनि मूल विचार र तुलनात्मक अंश समान रहन्छ।”¹⁵

स्टान्डर्ड डिक्सनरी अफ फोकलोर : मिथोलोजी एन्ड लिजेन्ड शब्दकोश-अनुसार “लोककथाको सुनिश्चित परिभाषा नभए तापनि सामान्यतः लोककथाभिन्न परम्परागत आख्यान र त्यसका भेदहरूलाई लिन सकिन्छ। सामान्यतः पशुकथा, ऐतिहासिक कथा, पौराणिक कथा, गाथा वा वीरकथा, परिकथा आदि लोककथा हुन्” भनिएको पाइन्छ।¹⁶

प्रयोगात्मक नेपाली शब्दकोश-अनुसार “धेरै पहिलेदेखि मौखिक परम्पराबाट चलिआएको कथा, जनजीवनमा प्रचलित रहेको कथा, दन्त्यकथा” नै लोककथा हो भन्ने अर्थ पाइन्छ।¹⁷

सत्येन्द्रले लोककथालाई परिभाषित गर्दै यसरी उल्लेख गरेका छन् “लोककथाले लोकमानसको मूल भावनालाई स्थूल प्रतीकले अभिव्यक्त गर्दछ” भनेर भनेका छन्।¹⁸

केशरी नारायण शुक्लले लोककथालाई “काल्पनिक कथावस्तु भएको, मनोरञ्जन र शिक्षा प्रदान गर्ने, साहसिक आख्यानयुक्त गद्यमूलक कलात्मक मौखिक आख्यान नै लोककथा हो” भनेर परिभाषित गरेका छन्।¹⁹

चूडामणि बन्धुअनुसार लोककथा भन्नाले “लोक जीवनमा मौखिक परम्परामा हस्तान्तरित हुँदै आएका कथाहरू नै लोककथा हुन्। एउटाले भन्ने र अरूले सुन्ने चलन भएकाले यस्ता कथालाई ‘भन्ने कथा’ पनि भनिन्छ। लोककथा शब्दको प्रचलन लोक साहित्यको धारणा विकास भए पछि भएको हो। लोक जीवनमा दन्त्यकथा शब्दको प्रचलन पाइन्छ। कथा र कुथुङ्ग्री मिलाएर ‘कथाकुथुङ्ग्री’ भन्ने चलन पनि छ ” भनेर परिभाषित गरेका छन्।²⁰

¹⁵ मोतीलाल पराजुली अनि जीवेन्द्रदेव गिरी, सन् २०११, उही, पृ १७३

¹⁶ उही, पृ १७३

¹⁷ हेमाङ्ग राज अधिकारी र बन्नी विशाल भट्टराई, सन् २०१७, प्रयोगात्मक नेपाली शब्दकोश, काठमाडौं: विद्यार्थी प्रकाशन प्रा लि, पृ १२६६

¹⁸ सत्येन्द्र, सन् २०१७, उही, पृ १६०

¹⁹ मोतीलाल पराजुली अनि जीवेन्द्रदेव गिरी, सन् २०११, उही, पृ १७३

²⁰ उही, पृ २८४

२.४ लोककथाका विशेषताहरू

लोककथा लोक साहित्यकै एउटा लोकप्रिय विधा हो। लोककथा रचनाको समय र रचनाकारको परिचय अज्ञात रहने हुँदा यसलाई सामुहिक अभिव्यक्ति नै मानिँदै आएको पाइन्छ, जो सामुहिक सम्पतिका रूपमा एक पुस्तादेखि अर्को पुस्तामा हस्तान्तरित हुने गर्दछ। स्थानीय सरल र सहज भाषाको प्रयोग गरिएको र लोकज्ञानको प्रधानता रहेकोले यसका आफ्नै मौलिक विशेषताहरू रहेका हुन्छन्। यी विशेषता संगसँगै लोककथालाई आफ्नो छुट्टै पहिचान गराउने आफ्नो मौलिक र नीजि विशेषताहरू पनि रहेका हुन्छन्। लोककथाको विशेषताहरूमध्ये आख्यानको प्रधानता, कल्पनाको अधिकता, वर्णात्मक शैली, सुखद समापन, उत्सुकता र कौतूहलताको प्रधानता, अभिप्रायको प्रयोग, भाषिक सरलता र परिवर्तनशीलता आदि यसका प्रमुख विशेषताहरू हुन्। नीति-उपदेशात्मकता, शिक्षा, ज्ञान एवम् अनुभवको अधिकता, लोकतत्वको प्रबलता, मनोरञ्जन साथै उत्सुकताको प्रधानता, श्रुति-स्मृति परम्परा आदि लोककथाका सामान्य विशेषताहरू हुन्। लोककथा लोक संस्कृतिको धरातलमा निर्माण हुने हुँदा लोक जीवनमा प्रचलित आस्था, विश्वास, व्यवहारका साथै काल्पनिक संसारका अद्भूत विषय, स्वप्नलोकका कुरा, तिलस्मी घटना, ऐयारी घटना आदिको पनि चित्रण रहेको पाइन्छ। यिनै विशेषतालाई वर्णन र व्याख्या गरेर हेर्दा लोककथाका आफ्नै मौलिक विशेषता झल्किएको पाइन्छ।

(क) उपदेशात्मकता

अग्रज पिँढीले भावी पिँढीलाई लोकहित, लोकमनोरञ्जन संगसँगै लोककथाको अर्को मूल उद्देश्यअन्तर्गत कथात्मक वाणीद्वारा अर्ती उपदेश दिने गर्दछन्। आफ्नो जीवनकालमा अनुभव गरेका तिता-मिठा भोगाइका यथार्थिक स्थितिलाई समाजका बुढापाकाहरूले भावी पिँढीलाई सचेत गराउने उद्देश्य राखेर आफ्ना आगत पिँढीमा हस्तान्तरित गर्ने गर्दछन्। अग्रज पुस्ताले भावी पुस्तालाई धार्मिक, नैतिक, बौद्धिक, सामाजिक चेतना, अर्ती उपदेशका सन्देश दिने उद्देश्यले नै लोककथाको उत्पत्ति वा आविर्भाव भएको देखिन्छ।²¹ धार्मिक विषयवस्तु भएका लोककथाहरूले समाजमा धार्मिक तथा आध्यात्मिक चेतना, सामाजिक लोककथाहरूले सामाजिक चेतना, नैतिक लोककथाहरूले नीतिसम्बन्धी, बौद्धिक लोककथाहरूले बुद्धिसम्बन्धी, अर्ती उपदेश, ज्ञानगुण, चेतना आदिको शिक्षा दिएको हुँदछ। यसैकारण लोककथामा विभिन्न किसिमका पात्र-पात्रा, चरित्र, विषय आदिका रूपमा देवी-

²¹ कृष्णप्रसाद आचार्य, सन् २०११, उही, पृ १८०

देवता, राजा-महाराजा, राजकुमार-राजकुमारी तथा वीर पुरुषहरूका पराक्रम साहस-बहादुरी, धैर्य आदि कुराहरू समाविष्ट भएको पाइन्छ।

साधारण रूपमा लोककथा सुनाएर वा सुनेर आफ्नो सन्तानलाई पनि त्यसरीनै ज्ञानी, वीर, धैर्यवान, पराक्रमी, विवेकशील, असत्यबाट सत्यतिर, अज्ञानताबाट ज्ञानतिर दूरदर्शी बन्न पछि भन्ने अप्रत्यक्ष सन्देश दिइरहेको हुँदछ²² समाजमा प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा लोककथाका माध्यमद्वारा समाज सुधार संस्कारात्मक, नीति-उपदेशात्मक भाव जस्ता लोक कल्याणकारी ज्ञानको ज्योति फैलाउनु पनि लोककथाका विशेषतामध्येको अर्को एउटा विशेषता हो भन्न सकिन्छ।

(ख) कल्पनाको अधिकता

लोक साहित्यका अन्य विधामा भन्दा लोककथामा कल्पनाको अधिकता रहेको पाइन्छ। जीवनको यथार्थ भोगाइसँगै कल्पनाको बाहुल्यताको मिश्रण लोककथामा पाइन्छ। यथार्थ घटना र पात्रको चरित्रात्मक व्याख्याले भन्दा कल्पनाको सहाराले पात्र र उनीहरूको चरित्रले लोककथामा अधिक रोचकता र कौतुहलता थप्ने गर्दछ²³ धेरैजसो लोककथामा कल्पनाको प्रचुरता, अलौकिक, अद्भुत तथा रहस्यमय घटना, रोमाञ्चकारी प्रसङ्ग आदि पाइन्छन्। जस्तै परी, अप्सरा, देवी-देवता, राक्षस, जादु-टुना, भूत-प्रेत, वीरतासम्बन्धी लोककथाहरूको आफ्नै चाखलाग्दो पक्ष रहेको पाइन्छ। अतिमानवीय वा अतिप्राकृतिक लोककथाहरूमा अधिकभन्दा अधिक तिलस्मी कल्पनाको प्रयोग भएको हुन्छ। कल्पनाको आधारमा विभिन्न पात्र-पात्राहरूको सिर्जना गर्नु, असम्भव कार्यलाई सम्भव भएको देखाउनु, दिव्य शक्तिद्वारा असम्भव कार्यहरूलाई सहजै सम्भव गर्नु, सबै प्राणी अनि पदार्थमा चेतन तत्त्वको कल्पना गर्नु, निर्जीव वस्तुमा प्राण भए जस्तो पात्रहरूको सिर्जना गर्नु आदि काल्पनिक विशेषताहरू लोककथामा प्राप्त हुन्छ। लोककथामा कल्पनालाई पनि यथार्थ जगत्कै वास्तविक सत्य हो भन्ने विश्वास दिलाउनु लोककथाको मौलिक विशेषता हो।²⁴

²² उही, पृ १८०

²³ उही, पृ १८१

²⁴ मोतीलाल पराजुली अनि जीवेन्द्रदेव गिरी, सन् २०११, उही, पृ १७९

(ग) भाषिक सरलता

लोककथा स्थानीय कथ्य भाषामा प्रस्तुत गरिएको हुन्छ। यो सरल, सहज र साधारण भाषा भएका कारण केटाकेटीदेखि बुढाबुढी, पठितदेखि अपठितसम्म सबैका निम्ति बोधगम्य र सम्प्रेषणीय हुन्छ। लोककथाका सर्जक ग्रामीण समाजमा नै रहेकाले उनीहरूले आफ्नो सरल जीवनशैली जस्तै बोल-चालको सरल भाषाको प्रयोग गर्दछन्। समय क्रमसँगै भाषाको परिवर्तन हुने हुँदा लोककथाका भाषामा पनि परिवर्तन भइरहन्छ। यसर्थ यसको भाषा पनि परिवर्तनसँगै गतिशील हुँदछ। वास्तवमा भाषिक सरलता लोककथाको प्राकृतिक गुण र प्राण नै हो भन्न पनि सकिन्छ। भाषिक सरलताका कारण नै यो विधा सबै उमेरका समूहमा सम्प्रेषणीय अनि लोकप्रिय रहेको पाइन्छ।²⁵

(घ) लोकतत्त्वको प्रबलता

लोककथामा लोकतात्त्विक विषयको प्रबलता रहन्छ। कल्पनाका माध्यमबाट अतिरञ्जित विषयलाई प्रस्तुत गर्नु, धर्म-अनुष्ठानप्रति विश्वास गरी आनुष्ठानिकतालाई लोककथाका माध्यमद्वारा प्रकट गर्नु, टुना-मुनाप्रति विश्वास गर्नु, जीवदेखि अजीव अर्थात् निर्जीवसम्म, वनस्पतिदेखि पदार्थसम्म सबै किसिमका प्राणी, पदार्थमा आत्मतत्त्व, विवेक अनि मानवीय गुणहरू रहेको हुन्छ भन्ने आत्मशील भावनामा विश्वास गर्नालाई लोकतत्त्व भनिन्छ। लोककथाभित्र लोकतात्त्विक विचार तथा भावको आधिक्य पाइन्छ। लोक जीवनका परम्परा, आस्था, विश्वास, व्यवहार यी विभिन्न पक्षहरू लोकतत्त्वका रूपमा रहिआएका हुन्छन् अनि लोककथामा यी लोकतात्त्विक महत्त्वका विषयहरूको सुन्दर चित्रण पाइन्छ। रोमाञ्च र रहस्यमय ढङ्गमा चित्रण गरिएका कथामा भिन्दै मोहनी रहेको हुन्छ जसलाई लोकले आफ्नै जीवनको सनातनतासँग सुरक्षित राखेको हुन्छ। स्थानीय लोक परम्परा, संस्कृति, रीतिरिवाज, विश्वासलाई लोकतत्त्वका रूपमा समेटिएर जातीय संस्कृतिको संरक्षण गर्नु लोककथाको विशिष्ट पक्ष रहेको हुँदछ।²⁶ लोकतात्त्विक भाव अनि लोक विषयहरूको अत्यधिक प्रयोग हुनु नै लोककथाको विशेषताका रूपमा रहेको पाइन्छ।

²⁵ उही, पृ १८१

²⁶ उही, पृ १८१

(ड) उत्सुकताको प्रधानता

श्रोताले लोककथाबाट कथा सुन्ने कौतूहलता, मनोरञ्जन, उपदेश र शिक्षा एकैचोटि प्राप्त गर्ने हुनाले वाचक तथा कथकले पनि उत्सुकताको वातावरणलाई सिर्जना गरिरहेको हुँदछ। कथा सुन्ने श्रोताका मनमा कथाबाट खुल्लुली, कौतूहलता उत्पन्न हुने हुनाले विस्मयकारी घटना सुन्दा रोमाञ्चित हुने वा आड जिरीङ्ग हुने हुँदा कथाको हरेक चरणमा उत्सुकता पनि त्यति नै बढ्दै जान्छ। यही मनोरञ्जन र उत्सुकताका कारण श्रोताका मनमा सधैं नै कथाप्रतिको चाख रहिरहन्छ। फलतः कथाप्रति एक प्रकारको आकर्षण उत्पन्न हुँदछ। यसरी श्रोताको कथामोह र एकाग्रता उत्पन्न गराउन सक्ने कथात्मक गुण लोककथामा निहित हुँदछ। यही नै लोककथाको विशिष्ट गुण हो।

लोककथामा कथ्य विशेषता मनोरञ्जन, उत्सुकता, मौलिकता, जीवितता, आत्मिक सुखानुभूति, चारित्रिक विशेषता, विशुद्धता, घटनाको सम्भाव्यता तथा वास्तविकता, औचित्यपूर्ण विषयको तालमेल छैन भन्ने लोककथाको आकर्षक, लोकप्रियता जीवन्त बन्न पुग्दैन भन्ने कुरा स्वाभाविक ठहर्दछ।

(च) सुखद एवम् दुःखद समापन

लोककथाहरू सुखद घटनामा अन्त्य भएको हुँदछ भन्ने केही दुःखान्त पनि हुँदछ। लोककथाभित्र अतिमानवीय अनि मानवीय पात्रहरूले जीवनका हरेक परिस्थितिमा जतिसुकै दुःख-कष्ट, पीडा, सङ्घर्ष, विरह, बिछोड, आपद्-विपद्, निराशा, पराजय आदिको घटना, चित्रण भए पनि कथाको अन्त्य चाहिँ मेल मिलाप, प्राप्ति, विजय, संयोग आदिमा अन्त्य भएको हुँदछ।

(छ) श्रुति-स्मृति परम्परा

लोककथा श्रुति-स्मृति परम्परामा जीवित रहिआएको साहित्यिक अभिव्यक्ति हो। एक व्यक्तिले भन्ने र अरुले सुन्ने परम्परा रहिआएको तथा मानवको उत्पत्तिदेखि नै भनिँदै आएको हुनाले लोककथाको रचनाकार अज्ञात रहन्छ साथै यसको रचना समेत पनि अज्ञात रहन्छ। लोककथामा अनुश्रुतिका रूपमा सुनिएका विषयहरू, मानिसले कल्पना जगत्बाट निर्माण गरेका अतिरञ्जित विषयहरू तथा पुस्तौँदेखि अनुभव गरिएका विषयहरूको आख्यानिकरण गरिएको हुन्छ। लोककथा समय क्रमको परिवर्तन साथै श्रुति-स्मृति परम्परामा जीवित रहेकाले यो परिवर्तनशील हुँदै जाँदछ। एउटा कथाका पनि विविध

पाठ-भेदहरू पाइन्छन्। लोककथा एक पुस्तादेखि अर्को पुस्तासम्म हस्तान्तरित हुँदै आएको श्रुति-स्मृति परम्पराको जीवित दस्तावेज हो। त्यसैले लोक साहित्यको विशेषज्ञहरू यसका विशेषताहरूको उल्लेख गर्दै मौखिक परम्परामा जीवित हुनु र लोक प्रचलित प्रत्येक विषय र ज्ञान गुणका कुराहरूलाई समेटेर सम्पन्न साहित्यका रूपमा रहन सक्नु यसको मुख्य विशेषता हो भन्ने कुरा गर्दछन्।²⁷

२.५ लोककथाका तत्त्वहरू

लोककथा लोक जीवनमा पाइने घटना, विषय, चरित्र, सोचाइ-विचार, संस्कार-संस्कृति, धर्म, परम्परा, व्यवहार आदि लोक मानसको चरित्र उतारिएको विधा हो। यी विभिन्न विषयवस्तुलाई आवश्यक संयोजन र व्यवस्थापन गरेपछि मात्र लोककथाको निर्माण हुन पुग्दछ। कथालाई पूर्ण आकार प्रदान गर्न आवश्यक उपकरण, अवयव, संरचक, घटक, पात्र वा चरित्र एवम् सहभागीको आवश्यकता पर्दछ। जुन तत्त्वबिना कथाको निर्माण हुन सक्दैन ती तत्त्वहरू नै लोककथाका आधारभूत तत्त्व मानिन्छ। यथार्थ घटना साथै पात्रको व्याख्याले भन्दा कल्पनाको सहाराले रचिएका पात्र र उनीहरूको चरित्रले लोककथामा ज्यादै रोचकता र कौतूहलता थप्ने काम गर्दछ।²⁸ वास्तवमा आधुनिक कथाका जुन तत्त्व छन् लोककथाका अनिवार्य तत्त्व पनि त्यही नै हुन्।²⁹ लोककथामा कथानक, अभिप्राय, पात्र, परिवेश, कथोपकथन, द्वन्द्व, उद्देश्य, भाषाशैली र लोकतत्त्व आदि लोकतत्त्वहरूको संयोजन गरिएको हुन्छ। यी तत्त्वहरूको परिचय क्रमशः प्रस्तुत गरिन्छ-

(क) कथानक

कथानक लोककथाको अनिवार्य तत्त्व हो।³⁰ प्रत्येक लोककथामा एउटा कथानक हुँदछ। कथानक भनेको घटनाहरूको शृङ्खलित व्यवस्था हो। कथानकको उचित व्यवस्थापनले गर्दा नै कथाका घटनाहरू रोचक, रोमाञ्चक, कौतूहलपूर्ण, उत्सुकता जगाउने अनि शृङ्खलित बनाउने गर्दछ। कथानकको विषयवस्तु जे पनि हुन सक्दछ र अन्त्यावस्था पनि सुखान्त-दुःखान्त दुवैमा पनि टुङ्गिन सक्दछ। तर प्रायः कथा संयोग अनि मिलनकै कथानक लोककथामा हुँदछ। प्रायः लोककथामा काल्पनिक संसारका विषयवस्तु र अद्भुत घटनालाई समावेश गरिएको हुँदछ। केही लोककथाहरूमा सामाजिक विषय

²⁷ उही, पृ १७७-१७८

²⁸ कृष्णप्रसाद आचार्य, सन् २०११, उही, पृ १८१

²⁹ मोतीलाल पराजुली अनि जीवेन्द्रदेव गिरी, सन् २०११, उही, पृ १७६-१७७

³⁰ उही, पृ १७७

वस्तुलाई समावेश गरिए तापनि ती विषयवस्तुमा अतिरञ्जित तत्त्वले भरिएको हुँदछ। अधिकांश लोककथा पौराणिक, ऐतिहासिक, सामाजिक, सांस्कृतिक तथा अतिकाल्पनिक विषय स्रोतबाट निर्माण हुँदछ। यस्ता कथाहरू संयोगान्त र वियोगान्त दुवै प्रवृत्तिका रहेका पाइन्छन्। वास्तवमा लोककथाको मूल मेरूदण्ड भनेकै कथानक हो। यसैको मूल आधार लिएर देश, काल, पात्र, परिवेश घटना आदि निर्माण गरिएको हुन्छ। यस्ता कथाको प्रारम्भमा ‘एकादेशमा’, ‘परापूर्वकालमा’, ‘उहिल्यै नै अरे’, ‘आजभन्दा धेरै वर्ष अघिको कुरा हो’ भनेर थालनी गरिन्छ भने कथा सुनाइसकेपछि अन्त्यमा सुन्नेलाई सुनको माला भन्नेलाई फुलको माला मेरो कथा वैकुण्ठ जाला भनेर कथाको अन्त गरिने गरिन्छ।³¹

(ख) अभिप्रायको प्रयोग

अभिप्राय शब्द अङ्ग्रेजी समानार्थी शब्द मोटिफ हो। लोककथामा विभिन्न अभिप्रायहरूको प्रयोग महत्त्वपूर्ण ढङ्गमा भइरहेको हुन्छ यो नै यसको प्रमुख विशेषता हो। अभिप्रायले प्रत्येक लोककथामा कथानक रूढिका रूपमा कार्य गरी कथाको सम्पूर्ण संरचनालाई निर्माण गरिएको हुँदछ। यसले लोककथाभित्र कथानकलाई दिशा वा बाटो देखाउने, चरित्रलाई स्पष्ट रूपले चिनाउने आकस्मिक मोड ल्याउने, उत्सुकता साथै रोचकताको अभिवृद्धि गर्ने आदि कार्य गर्दछ भने लोककथाबाहिर लोकविश्वास, परम्परा, रीतिथिति, मूल्यमान्यता आदि जनाउने कार्य पनि गर्दछ। समान स्थितिमा समान मनस्थिति निर्माण गर्नका लागि लोककथाहरूमा पटकपटक दोहोरिने एउटै साँचामा ढलेको विचारहरू नै अभिप्राय हुन्। लोककथामा स्थान र समयअनुसारको परिवर्तन भए तापनि अभिप्रायहरू उही रहन्छन्।³² लोक साहित्यका अन्य विद्यामा पनि अभिप्रायको प्रयोग भएको हुन्छ तर लोककथामा भने अधिक मात्रमा यसको विशेष महत्त्वका रूपमा प्रयोग भएको हुँदछ।

(ग) सहभागी वा पात्र

विद्वान्हरूले पात्रलाई सहभागी पनि भन्ने गरेको पाइन्छ। कथा पात्रको उपस्थितिबिना अपूर्ण बन्दछ। विद्वान्हरू लेख्छन्- “कुनै पनि व्यक्ति, पात्र वा चरित्रको उपस्थितिबिना लोककथाको कल्पना गर्न सकिँदैन।”³³ कतिपय विचारकअनुसार पात्र यस्तो माध्यम हो जसको सहायताले कथावस्तुले गति प्राप्त

³¹ उही, पृ १८१

³² चूडामणि बन्धु, सन् २००१, उही, पृ ६६

³³ कृष्णप्रसाद आचार्य, सन् २०११, उही, पृ १७७

गर्दछ। वास्तवमा पात्र नै एउटा यस्तो तत्त्व हो जसको माध्यमबाट कथानक वा घटनाहरूले आफ्नो पोयो पैल्याउँदै जाने गर्दछ। लोककथाका पात्र आधुनिक कथाको भन्दा भिन्नै किसिमका हुँदछन्। मूलतः लोककथाको पात्र मानव चोलामाझ होइन अलौकिक शरीरधारी, देवी-देवता, भूत-प्रेत, मानवेतर जगत्को रुखपात, पशु-प्राणी, चरा, किरा-फटेङ्ग्रा आदि पनि हुँदछन्। आधुनिक कथाबाट लोककथालाई पृथक रूपमा चिनाउने एउटा आधार पनि यस्ता अनौठा, अद्भुत र अलौकिक पात्र पनि हो।

(घ) परिवेश

लोककथामा कथानकको आवश्यकताअनुसार परिवेश तयार पारिएको हुन्छ। आवश्यकताअनुसार उपयुक्त परिवेश निर्माण गर्ने कथनको पनि यसमा महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ। परिवेश भनिएको कथानकको घटना भएको ठाउँ, समय र वातावरण हो। यस्तो परिवेश लौकिक र अलौकिक गरी दुई प्रकारका हुन्छन्³⁴ कथा वा घटना घट्ने कुनै पनि क्षेत्रको आवश्यकता पर्दछ। कथामा यही विविध घटनाहरू घट्ने सामाजिक क्षेत्रलाई परिवेश भन्न सकिन्छ। लोककथाको परिवेश पनि विशेषतः आधुनिक कथाभन्दा भिन्नै हुन्छ। खास गरी लोककथाको परिवेशले कथाका पात्र, कथावस्तु आदिलाई न्याय दिन सक्षम हुन्छ। तसर्थ कथामा चित्रित परिवेशले ती कथाको अनुमानित समय, भौगोलिक क्षेत्र, परिस्थिति आदिलाई आत्मसात गरेको हुन्छ। यसका साथै परिवेशअनुसारका पात्र, भाषा, संवाद आदिको प्रयोग गरिएको हुन्छ।

(ङ) कथोपकथन

दुई पात्रहरूका बिचमा हुने कुराकानी र संवादलाई कथोपकथन भनिन्छ। लोककथामा समाख्याताले कथाको घटना वर्णनद्वारा कथोपकथन व्यक्त गर्दछ। पात्रहरूले आफ्नै शैलीद्वारा कथन र उपकथन गर्ने हुनाले कथोपकथन स्वाभाविक ठहर्दछ। लोककथाका पात्रहरूले पनि कथोपकथनकै माध्यमद्वारा परस्परमा भाव वा विचारको विनियम गर्दछन् र कथाका मुख्य पात्र तथा नायक नायिकालाई घटनाको रहस्यमय गुप्त कुराहरूको उद्घाटन गरेर कार्य सम्पादन गर्न सहयोग गर्दछन्। देवी देवता, मानिस, राक्षस, भूत प्रेत पिशाच, पशु-पन्छी, वनस्पति, वन जंगल र निर्जीव पदार्थहरू गरेर मानिसझैं बोल्दछन् र मानवीय

³⁴ मोतीलाल पराजुली अनि जीवेन्द्रदेव गिरी, सन् २०११, उही, पृ १८४

चरित्र, गुण, हाउभाउ र क्रियाकलापद्वारा वास्तविक यथार्थताको झलक दिँदै कथालाई रोचक प्रभावकारी बनाउँछन्। त्यसैले कथोपकथन लोककथाका अनिवार्यभिन्न पर्ने मुख्य तत्त्व हो भन्न सकिन्छ।

(च) द्वन्द्व

कथाको विविध तत्त्वहरूमध्ये द्वन्द्वलाई एउटा अर्को प्रमुख तत्त्वगत विशेषताका रूपमा हेर्न सकिन्छ। अध्येताहरूका विचारअनुसार कथामा प्रयुक्त पात्र तथा चरित्रहरूका बिचमा भएको वैचारिक सङ्घर्ष वा दुई विपरीत चरित्रहरूका बिचमा भएको शक्ति सङ्घर्षलाई द्वन्द्व भनिन्छ।³⁵ विशेष गरी द्वन्द्व दुई प्रकारका हुन्छन्- आन्तरिक र बाह्य। बल तथा शारीरिक सङ्घर्षलाई बाह्य द्वन्द्व भनिन्छ भने वैचारिक वा मनोवैज्ञानिक सङ्घर्षलाई आन्तरिक द्वन्द्व भनिन्छ। लोककथामा द्वन्द्व सत्पात्र र असत् पात्रका बिच भएको पाइन्छ। सत्पात्रको विजय भएमा कथा सुखान्त हुने अनि असत्पात्रको विजय भएमा कथा वियोगान्त बन्न पुग्छ। लोककथामा प्रयुक्त यस किसिमका द्वन्द्वले लोककथालाई रोचक, कौतुकपूर्ण र आकर्षक र प्रभावकारी बन्दछ।

(छ) उद्देश्य

लोककथाको विशेषतालाई उजागर गर्ने एउटा अभिन्न तत्त्व उद्देश्य हो। यसको तात्पर्य के हो भने मूल रूपमा लोककथा नीति, अर्ती, उपदेशमूलक हुने हुनाले लोककथाले दिन चाहेको सन्देशलाई उद्देश्य भन्न सकिन्छ। लोककथाको उद्देश्य नीति, उपदेशात्मक मात्र नभएर मनोरञ्जनमूलक पनि हुने गर्दछ। 'मनोरञ्जन प्रदान गर्दै लोकवासीलाई केही अर्ती उपदेश, शिक्षा, ज्ञान र विवेकको सन्देश दिनु नै लोककथाको प्रमुख उद्देश्य रहेको हुन्छ।'³⁶

(झ) भाषाशैली

लोककथाका भाषा लोकभाषामा प्रस्तुत गरिएको हुन्छ। लोककथाका लागि भाषा अनिवार्य माध्यम हो। यसमा विशेषतः बोलचाल, अलिखित भाषाको प्रयोग अनि स्थानीय लोक भाषा तथा भाषिकाको अधिक प्रयोग गरिएको हुन्छ। यसमा भौगोलिक क्षेत्र, स्थानीयताको प्रभाव अनि समयको गतिशीलतासँगै परिवर्तन भइरहने हुन्छ। मौखिक परम्परामा जीवित रहने र लोक समुदायले सहजै र सरल तरिकाले बुझ्न

³⁵ उही, पृ १८५-१८६

³⁶ कृष्णप्रसाद आचार्य, सन् २०११, उही, पृ १७८

सकुन् भन्ने अभिप्रायले यसको भाषा सरल, सहज, बोधगम्य र प्रवाहपूर्ण हुन्छ। भौगोलिक क्षेत्र तथा स्थानीयताको प्रभावले विषयवस्तु एउटै एउटै भए तापनि त्यसलाई प्रस्तुत गर्ने शैली अलग अलग हुँदछ। कथानको प्रारम्भ र अन्त्यमा पनि आफ्नै विशेष शैली हुँदछ। यसको प्रारम्भको बान्की यस प्रकारको हुन्छ- एकादेशमा, परापूर्वकालमा, उहिले नै, कुनै एक समयमा, कुनै एक ठाउँमा- बाट प्रारम्भ भई बिच-बिचमा, रोचक, उत्सुकता र कौतुकपूर्ण कथा भन्दै अन्त्यमा 'सुन्नेलाई सुनको माला भन्नेलाई फुलको माला यो कथा वैकुण्ठ जाला भन्ने बेलामा सरसरी आउला' वा 'भन्ने बेलामा तुरुन्तै आइजाला' आदि जस्ता वाक्यांशको प्रयोगले लोककथालाई टुङ्ग्याइन्छ। वास्तवमा सरल-सहज भाषाको प्रयोगसँगै सरल आकर्षक, प्रभावकारी रोमाञ्चक किसिमको प्रस्तुति ढाँचा नै लोककथाको आफ्नो भाषिक विशेषता हो। यही प्रवृत्ति र ढाँचाले गर्दा यसलाई अन्य साहित्यका विधाभन्दा बेग्लै पार्दछ लोकवाणी, लोकलवज, लोकभाषा वा लोकशैली लोककथाको महत्त्वपूर्ण तत्त्वका रूपमा प्रयोग गरिने हुनाले लोककथाको सबभन्दा महत्त्वपूर्ण तत्त्व लोकको मौलिक भाषाशैली नै हो भन्न सकिन्छ।

(ज) लोकतत्त्व

लोककथामा लोकतत्त्वको सर्वाधिक प्रयोग हुँदछ। वास्तवमा समाजले परापूर्वकालदेखि परम्पराका रूपमा सामाजिक प्रयोग प्रचलन र व्यवहारमा ल्याएका महत्त्वपूर्ण रूढ तत्त्वहरू नै लोकतत्त्व हो। लोकतत्त्वका जम्मा चारवटा मुख्य प्रकारहरू छन्। तीमध्ये स्वैरकल्पना अर्थात् अतिकल्पनाप्रति लोक विश्वास, जादू-टुनामुना, मोहनी-सम्मोहन र योग प्रति लोक विश्वास, धार्मिक, सामाजिक, सांस्कृतिक अनुष्ठानप्रति लोकविश्वास र आत्मशीलताप्रति लोक विश्वास आदि प्रमुख लोकतत्त्वका प्रकारहरू हुन्। स्वर्ग, मर्त्य, आकाश, पाताल, विभिन्न लोकहरू र ती लोकहरूसँग सम्बन्धित त्यहाँका जीवहरू प्रतिको लोकविश्वास स्वैरकल्पना अर्थात् अतिकल्पनाका माध्यमबाट प्रकट गरिन्छ। जादू-टुनामुना, मोहनी-सम्मोहन र योगसँग सम्बन्धित लोक विश्वासहरूमा लागोभागो, देवा, बोक्सी, डाइनी, तन्त्रमन्त्र, सिद्धि प्राप्त गर्ने सिद्धहरूको चमत्कारपूर्ण तथा रहस्यात्मक क्रियाकलापको वर्णनद्वारा प्रस्तुत गरिन्छ। तीर्थ व्रत, पूजा, यज्ञ, दान-पुण्य, देवी देवताको पूजा आराधना, आस्था, विश्वाससम्बन्धी विश्वास धार्मिक-सामाजिक-सांस्कृतिक अनुष्ठान प्रतिको विश्वासबाट प्रकट गरिन्छ। मानव जगत्बाहेक मानवेतर जगत्का जीव, वस्तु, पदार्थहरू पनि मानिस जस्तै बोलचाल, हिँड्दुल गर्न, विचार विनियन गर्न, अनुभव गर्न सक्ने देखाएर कथामा सहभागी गराउनु आत्मशीलताप्रतिको लोक विश्वास हो।

लोककथामा माथि प्रस्तुत गरिएका लोकतत्त्वका चारैवटा प्रकार अनिवार्य लोकतत्त्वका रूपमा प्रयोग हुन्छन्। लोककथामा यी अनिवार्य तत्त्वहरूको संयोजन भएमात्र लोककथा लोकप्रिय बन्न सक्दछ।

२.६ लोककथाको वर्गीकरण

कुनै पनि वस्तु वा विषयलाई विभिन्न वर्गमा विभाजन गर्ने काम अथवा वर्गअनुसार छुट्टयाउने कामलाई वर्गीकरण भनिन्छ। लोककथालाई वर्गीकरण गर्ने क्रममा विभिन्न विद्वान्हरूको आआफ्ना मतलाई यस प्रकार राख्न सकिन्छ-

नेपाली लोककथाका अध्येता तुलसी दिवसले 'नेपाली लोककथा' (सन् १९७५) पुस्तकमा लोककथालाई दस वर्गमा वर्गीकरण गरेका छन्-

- (क) सांस्कृतिक-ऐतिहासिक लोककथाहरू
- (ख) अर्ती-उपदेशका लोककथाहरू
- (ग) पशु-पन्डीका लोककथाहरू
- (घ) मानवका विशेष स्वभाव र प्रवृत्तिका लोककथाहरू
- (ङ) अतिमानवीय रूपका लोककथाहरू
- (च) दैवी लोककथाहरू
- (छ) फल-फुलका लोककथाहरू
- (ज) साहस र बहादुरीका लोककथाहरू
- (झ) धार्मिक लोककथाहरू
- (ञ) विविध लोककथाहरू।

सन् १९८५ मा हंसपुरे सुवेदी र धर्मराज थापाको 'नेपाली लोक साहित्यको विवेचना' पुस्तकमा पाँच प्रकारका वर्गीकरण पाइन्छन्।

- (क) धार्मिक तथा सांस्कृतिक, ऐतिहासिक लोककथाहरू
- (ख) मानवी तथा अतिमानवी लोककथाहरू
- (ग) पशु-पन्डीसम्बन्धी लोककथाहरू
- (घ) दैवी लोककथाहरू

(ड) विविध लोककथाहरू³⁷

‘नेपाली लोक साहित्य’ (सन् २००१) नामक कृतिमा चूडामणि बन्धुले लोककथाका प्रवृत्तिहरूको व्याख्या गर्ने क्रममा लोककथालाई प्रवृत्तिगत आधारमा दुई प्रकारले वर्गीकरण गरेका छन्।

(क) सत्यका रूपमा भनिने कथाहरू- पौराणिक कथा (मिथक) र अनुश्रुति कथा।

(ख) मनोरञ्जनका निम्ति भनिने कथाहरू- भूतप्रेत र राक्षसका कथाहरू, परीकथा, पशु-पन्छीका कथा, तन्त्रकथा, नीतिकथा, चलाखीका कथा आदि³⁸

हरिभद्राचार्यले कथालाई चार प्रकारमा वर्गीकरण गरेका छन्-

(क) अर्थकथा

(ख) कामकथा

(ग) धर्मकथा

(घ) संकीर्णकथा।

प्रसिद्ध ध्वनिशास्त्री आनन्दवर्द्धनले कथाका तिन भेद बताएका छन्-

(क) इतिवृत्त मात्र भएको परीकथा

(ख) बीजदेखि फलपर्यन्तको पूरै कथा भएको सकल कथा

(ग) कुनै क्षेत्र विशेषको वर्णन भएको खण्डकथा³⁹

एन्टी आर्ने र स्टिथ थम्पसनले ‘द टाइप्स अफ् द फोकटेल्स’ (सन् १९६१) कृतिमा लोककथालाई पाँच वर्गमा विभाजन गरेको पाइन्छ।

(क) पशु-पन्छीका कथा

(ख) सामान्य लोककथा

(ग) ठट्टा र उखानसम्बन्धी लोककथा

(घ) क्रम संवर्द्धित तथा सूत्रकथा

³⁷ खेमराज नेपाल, सन् २००३, नेपाली लोक साहित्यको रूपरेखा, नई दिल्ली : साहित्य अकादेमी, पृ १३५

³⁸ मोतीलाल पराजुली अनि जीवेन्द्रदेव गिरी, सन् २०११, उही, पृ १८८

³⁹ चूडामणि बन्धु, सन् २०१८, उही, पृ २९०-२९१

(ड) अवर्गीकृत कथा⁴⁰

बन्धुले आफ्नो पुस्तक *नेपाली लोकसाहित्य*-मा स्थित थम्पसनको लोककथाको वर्गीकरणलाई निम्न प्रकारले उल्लेख गरेका छन्-

(क) परम्परागत कथाहरू

(ख) परी कथाहरू

(ग) पशु कथाहरू

(घ) नीति कथाहरू

(ड) पौराणिक कथाहरू⁴¹

'द ह्यान्ड बुक अफ फोकलोर' (सन् १९३१) नामक पुस्तकमा सार्लेट सोफिया वर्नले लोककथालाई दुई वर्गमा विभाजन गरेकी छन्।

(क) सत्यका रूपमा भनिने कथा- पौराणिक कथा र अनुश्रुति कथा

(ख) मनोरञ्जनका निमित्त भनिने कथा- लोककथा, परीकथा, गीतिकथा, पशु-पन्छीका कथा, हास्यकथा, क्रम संवर्द्धनात्मक कथा र उक्ति प्रमाण कथा⁴²

कृष्णदेव उपाध्यायले *लोक साहित्य की भूमिका* नामक पुस्तकमा लोककथालाई यसरी वर्गीकरण गरेका छन्-

(क) उपदेश कथा

(ख) व्रत कथा

(ग) प्रेम कथा

(घ) मनोरञ्जन कथा

(ड) सामाजिक कथा

(च) पौराणिक कथा⁴³

⁴⁰ आर्ने एन्टी र स्थित थम्पसन, सन् १९२८, *द टाइप अफ द फोकटेल्स: क्लासिफिकेशन एण्ड बिब्लियोग्राफी*, हेलसिन्की: फोकलोर फेलोज कम्प्युनिकेशन, पृ १८४

⁴¹ चूडामणि बन्धु, सन् २००१, उही, पृ २९१

⁴² उही, पृ १८७

⁴³ कृष्णदेव उपाध्याय, सन् २०१३, *लोक साहित्य की भूमिका*, इलाहाबाद: साहित्य भवन, पृ १३१

यस प्रकार लोककथा सम्बन्धी विभिन्न विद्वान्हरूको विभिन्न वर्गीकरण पाइन्छ। सिक्किमको नेवारी लोककथाको सर्वेक्षणात्मक अध्ययन शीर्षक रहेको यस लघु शोध कार्यको क्षेत्र कार्यका क्रममा नेवारी लोककथाका सामग्री सङ्कलन गर्दा त्यस क्षेत्रका स्रोत व्यक्तिहरूद्वारा प्राप्त विभिन्न विषयका नेवारी लोककथाहरूमा पाइने विषयगत वर्गीकरण र उपलिखित विभिन्न विद्वान्हरूको वर्गीकरणबाट आवश्यक आधार लिएर प्रस्तुत लघु शोध प्रबन्ध तयार पारिएको छ। स्थलगत भ्रमण तथा सर्वेक्षणात्मक अध्ययनद्वारा सङ्कलन गरिएका सिक्किममा नेवारी लोककथाहरूलाई विषयगत आधारमा यस प्रकार हेर्न सकिन्छ-

(क) ऐतिहासिक लोककथा

(ख) सांस्कृतिक लोककथा

(ग) अर्ती-उपदेशका लोककथा

(घ) दैवी लोककथा

(ङ) पशु-पन्छीका लोककथा

(च) धार्मिक लोककथा

(छ) चलाखी र धूर्त्याईका लोककथा

(ज) प्रेम-प्रीतिका लोककथा

(झ) लोक विश्वास सम्बन्धी लोककथा

२.७ निष्कर्ष

यस अध्यायमा लोककथाको सैद्धान्तिक परिचय दिएर 'लोककथाको पृष्ठभूमि र नेपाली लोककथा' विषयबारे चर्चा गरिएको छ। यसै अध्यायको उपशीर्षकअन्तर्गत लोकवार्ताको परिचय उपशीर्षकमा लोकवार्ताको परिचय, लोक साहित्यको सामान्य परिचय, नेपाली लोककथाको परिचय, लोककथाका विशेषताहरू, लोककथाका तत्त्वहरू र लोककथाको वर्गीकरण गरिएको छ। 'नेपाली लोककथाको परिचय' उपशीर्षकमा लोककथाको अर्थ, परिचय एवम् लोककथासम्बन्धी विभिन्न विद्वान्हरूका परिभाषा राखिएको छ। विभिन्न विद्वान्हरूद्वारा गरिएको लोककथाका यी वर्गीकरणलाई आधार मानेर प्रस्तुत लघु शोध प्रबन्ध नेवारी लोककथाको सर्वेक्षणात्मक अध्ययनको अध्ययन गरिएको छ। सिक्किमका नेवारी लोककथालाई निम्न लिखित प्रमुख पक्षहरूमध्ये ऐतिहासिक लोककथा, सांस्कृतिक

लोककथा, अर्ती-उपदेशका लोककथा, दैवी लोककथा, पशु-पन्छीका लोककथा, धार्मिक लोककथा, चलाखी र धूर्त्याइँका लोककथा, प्रेम-प्रीतिका लोककथा, लोक विश्वाससम्बन्धी लोककथा गरी नौवटा वर्गमा वर्गीकरण गरी प्रस्तुत शोधको यथास्थानमा विश्लेषणात्मक अध्ययन पनि गरिएको छ।

तेस्रो अध्याय

नेवार जातिको परिचय

तेस्रो अध्याय

नेवार जातिको परिचय

३.१ नेवार जातिको व्युत्पत्ति अर्थ र परिचय

नेवार शब्द 'डेहपा' शब्दबाट अपभ्रंश हुँदै 'नेपाः' भएको हो भन्ने बुझिन्छ।⁴⁴ 'डेहपा' शब्द मूल रूपमा भोट बर्मेली भाषा 'डेह' र 'पा' शब्दको योगबाट बनेको हो। 'डेह' वा 'नेह'-को अर्थ गाई-भैँसी र 'पा'-ले पाल्ने भनेर बुझाउँछ। यस अर्थमा हेर्दा नेवारको अर्थ गाई र भैँसी पाल्ने अर्थ बोध हुँदछ। कालान्तरमा यही डेहेपाल शब्दलाई नै संस्कृतमा 'नेपाल' भनिन थालियो।⁴⁵ सुरुमा 'नेपाल' भन्नाले काठमाडौँ उपत्यका बुझिन्थ्यो भने त्यहाँ बस्ने नेवार जातिलाई नेवार भनेर बुझिन्थ्यो।⁴⁶ यसर्थ नेवार भन्नाले कुनै एउटा जात विशेष नभएर जाति वा समुदाय हो भन्न सकिन्छ। कुनै एउटा निश्चित ठाउँको भाषा, बोली, संस्कृति, सामाजिक आचरण तथा जातीय एकतामा बाँधिएका मानिसहरूको झुन्ड, दल वा जमातलाई समुदाय भनेर बुझिन्छ। यसरी विभिन्न जातका मानिसहरूले आएर नेवार भाषा र संस्कृतिलाई अपनाएका हुनाले ती सबै नेवार भएका हुन् भन्ने कुरा प्रतापचन्द्र प्रधानले उल्लेख गरेका छन्।⁴⁷ 'नेवार' शब्द किरात वंशका राजाहरूले राखेका थिए। प्राचीन किरात प्रदेशमा विभिन्न किरात वंशका राजाहरूले राज गरेका थिए। तीमध्ये एकथरीका किरात वंश बसाइँ सराइको क्रममा नेपाल खाल्डोमा आएका थिए र स्थानीय महिषपालहरूलाई जितेका थिए। तिनै किरातहरूलाई प्राचीन नेपालको इतिहासमा नेवार वंशीय किरात भनिएको हो भन्ने उल्लेख पाइन्छ।⁴⁸

जसरी नेपाली जातिमा विभिन्न जाति गोष्ठीहरूमध्ये राई, लिम्बू, मगर, गुरुङ, तामाङ, सुनुवार, थामी, दमाई, कामी, सार्की जस्ता जातिगोष्ठीलाई पनि नेपाली नै भनेर चिनिन्छ। त्यसरी नै काठमाडौँ खाल्डोका नेवारहरूका आफ्नै जातिगोष्ठीहरूमध्ये किरात, शाक्य, कोलीय, लिच्छवी, ठकुरी, मल्लहरूलाई नेवार भनेर चिनिन्छ। यसबाहेक बिहारबाट आएका धोबीहरू, कश्मीरबाट आएका मुसलमानहरू पनि नेवार जातिगोष्ठीभित्र समाहित भए। यसरी विभिन्न समयमा नेपाल उपत्यकामा आएर

⁴⁴ प्रतापचन्द्र प्रधान, सन् २०२१, 'अग्रसारण', शङ्कर प्रधान, *नेवार जातिको इतिहास*, बाग्राकोट : वसुन्धरा प्रधान ग्रामीण पुस्तकालय

⁴⁵ प्रतापचन्द्र प्रधान, सन् २०१४, 'नेवार जातिगोष्ठी : सङ्क्षिप्त परिचय', प्रद्युम्न श्रेष्ठ (सम्पा), *स्मारिका*, गान्तोक: सिक्किम नेवा: गुथि, पृ ८

⁴⁶ उही, पृ ८

⁴⁷ उही, पृ ९

⁴⁸ उही, पृ ८

नेवार भाषालाई अँगाल्ने समुदाय सबै नेवार हुन् भनेर चिनिए।⁴⁹ इतिहासकार शिरोमणि बाबुराम आचार्यअनुसार नेवार, नेवाल र नेवाः को मूल एउटै देखिन्छ। यसबाहेक ‘नेपाल’, ‘नेपार’ र ‘नेवार’-लाई केही विद्वान्हरूले पर्यायवाची शब्दका रूपमा मानेका छन्। इङ्ल्यान्डका निवासी इङ्ग्लिस र अफगानिस्तानका निवासी अफगान भए झैं नेपालका निवासी नेवार अथवा त्यसको सङ्क्षिप्त रूप नेवा हो।⁵⁰

‘नेवार’ जात नभएर एउटा समुदाय हो। समुदाय भन्नाले कुनै निश्चित भूगोल र स्थानमा एउटै भाषिक र समान सांस्कृतिक सूत्रमा बाँधिएका साझा बसोबास गरिआएका मानिसहरू बुझिन्छन्। नेपाल खाल्डोका नेवारहरू विभिन्न धर्म, संस्कृति, परम्परा र सामाजिक आचरण व्यवहारको सम्मिश्रणबाट निर्मित एउटा समुदाय हो, यसलाई जातीय एकताको भावना एवम् सूत्रमा बाँध्ने काम नेवार भाषाले गरेको पाइन्छ।

३.२ नेवार जातिको उत्पत्तिबारे विभिन्न विद्वान्हरूका मत मतान्तर

नेवार जातिको उत्पत्तिबारे विभिन्न विद्वान्हरूको विभिन्न मत रहेको पाइन्छ-

कमलप्रकाश मल्लले नेपालका आदिवासीहरूमध्ये आभीर, गोपाल, महिषपाललाई नेपालको अर्थसँग जोडेर तिनीहरू नेवार हुनामा कतिको औचित्य छ भन्ने कुराको अध्ययन गरेका छन्। यिनीहरूलाई नै संस्कृत भाषामा ‘नेपाल’ भनिएको हो भन्ने कुरा कमलप्रकाशले उल्लेख गरेका छन्।⁵¹

प्राचीन कालमा नेपाललाई ‘नेपार’ भनिन्थ्यो र यही शब्द विकृत भई नेपाल भएको हो भन्ने भनाइ इतिहासकार शिरोमणि बाबुराम आचार्यको रहेको छ। उनको यस भनाइलाई समर्थन गर्ने प्राचीन प्रमाण आजसम्म उपलब्ध हुन नसके तापनि नेवारी समुदायमा भने यसले मान्यता पाएको पाइन्छ। मल्ल कालको अन्तिम समयमा भने नेपाललाई ‘नेपार’ भनी लेखेको पाइन्छ। यसै सन्दर्भमा जगदीशचन्द्र रेग्मीले बाबुराम आचार्यको यस भनाइलाई खण्डन गरेको पाइने हुनाले नेपाल शब्दको उत्पत्तिबारे यसलाई अनुमानका आधारमा मात्र चर्चा गरिएको पाइन्छ।

⁴⁹ प्रेमशान्ति तुलाधर र अन्य, सन् २०११, *नेवार जातिको चिनारी*, ललितपुर: आदिवासी जनजाति उत्थान राष्ट्रिय प्रतिष्ठान, पृ १

⁵⁰ ओमकारेश्वर श्रेष्ठ, सन् २०१६, ‘नेवार जातिको पहिचान’, प्रद्युम्न श्रेष्ठ(सम्पा), *स्मारिका*, गान्तोक: सिक्किम नेवा: गुठी, पृ ६६

⁵¹ प्रेमशान्ति तुलाधर र अन्य, सन् २०११, उही, पृ ५-६

सुनीतिकुमार च्याटर्जीले नेपाल र नेवार शब्द एकै हुन् भन्दै त्यसको पुष्टिमा भाषाको दृष्टिकोणमा 'प' र 'ल' को ठाउँमा 'व' र 'र' उच्चारण गर्ने प्रवृत्तिअनुसार नेपाल शब्दको अपभ्रंश भई नेवार शब्द हुन आएको हो भनेका छन्।⁵²

“नेवाः जाति सामाजिक बनोट, थर, गोत्र आदिका दृष्टिले कुनै जात नभएर एउटा भाषिक समुदाय हो। नेपाल खाल्डोभिन्न बसोबास गर्ने विभिन्न वंशका मानिसहरू एउटै भाषिक समुदायमा विलीन भएपछि नेवाः भाषा बोल्ने त्यस समुदायका मानिसहरूले पनि आफूलाई नेवाः नभनी उपत्यका बाहिरका मानिसहरूले उनीहरूलाई 'नेवार' भनी सम्बोधन गर्न थालेका हुन्” भन्ने प्रतापचन्द्र प्रधानको भनाइ रहेको पाइन्छ।⁵³

प्रेमशान्ति तुलाधर र ओमकारेश्वर श्रेष्ठका पुस्तक *नेवार जातिको चिनारी* (सन् २०११)-मा नेवार जाति आदिवासी नेवाङ, नेवाहाङ, नेवाः भन्ने मङ्गोल वंशका मानिसहरू विभिन्न स्थानहरूबाट नेपाल उपत्यकामा आएर बसोबास गरेका हुन् भन्ने जानकारी पाइन्छ। यी सबैलाई तत्कालीन नीति नियमअनुसार नेपाल देशको नामबाट नेपाल, नेवार, नेवाः भनिने हुनाले यिनीहरू पनि सबै नेवार हुन गएका हुन् भन्ने रहेको छ।⁵⁴

उपलिखित विभिन्न विद्वान्हरूका मतहरूलाई मन्थन गर्दा नेवार जातिलाई यस प्रकार हेर्न सकिन्छ- नेवार कुनै जातिगोष्ठी नभएर एउटा जाति हो। सुरुमा काठमाडौँ, पाटन र भक्तपुरका वरिपरि बसोबास गर्ने मानिसहरूलाई नेपाल, नेवार, नेवाः हुन् भनिएको पाइन्छ र यिनीहरूलाई नै पछि नेवार जाति भनेर भनिएको पाइन्छ।

३.३ नेवार जातिको इतिहास

भू-वैज्ञानिकहरूका मतअनुसार पृथ्वीमा मानव सृष्टि हुनभन्दा अघि नेपालको भूभाग तेथिस सागरले भरिएको थियो। प्राकृतिक उथुलपुथुल भएपछि तेथिस सागर दुई भागमा विभक्त भई नेपालको भूभाग माथि उठेर आयो अनि ठुलठुला पहाडहरूको उत्पत्ति भयो। यी पहाडहरूको माझमा उपत्यका वा समथर

⁵² जनकलाल शर्मा, सन् २०२०, *हाम्रो समाज: एक अध्ययन*, ललितपुर: साझा प्रकाशन, पृ २९८

⁵³ शङ्कर प्रधान, सन् २०२१, उही, भूमिका

⁵⁴ प्रेमशान्ति तुलाधर र अन्य, सन् २०११, उही, पृ ११

भूमिको पनि सिर्जना भयो⁵⁵ पछि लगभग ५००० वर्ष अघि प्रोटो-मङ्गोल-इन्डो-अष्ट्रोसोइड (थारू, दनुवार, कुमाल र बोटे जातिका पूर्वज)-का जातिहरू माछा मादैं र सिकार खेल्दै यस भूमिमा आएका थिए⁵⁶

नेवार जातिको मूल थलो नेपाल खाल्डो वा काठमाडौँ उपत्यकालाई मानिन्छ। नेवार जातिहरू नेपालमा कहिलेदेखि रहँदै आएका हुन् भन्ने कुराको कुनै निश्चित टुङ्गो नपाइए तापनि प्राचीन नेपालको इतिहासमा नेवार जातिलाई किरातहरूका वंशज मानिएको पाइन्छ। किरातीहरू बसाइँ सराईको क्रममा स्वनिगः अर्थात् नेपाल खाल्डोमा आई त्यहाँका स्थानीय बासिन्दाहरूमाथि विजय हासिल गरी त्यहीं बस्न थालेका हुन् भन्ने भनाइ पाइन्छ।⁵⁷

नेवार जातिका उत्पतिको सन्दर्भमा माणिकलाल श्रेष्ठको भनाइअनुसार नेपालको इतिहासमा विभिन्न समयमा शासन गर्ने शासकहरू गोपाल, महिषपाल, किरात, लिच्छवि र मल्ल शासकहरू तथा उनीहरूका प्रजा वा रैतीहरू सबै परस्पर विलीन भएर नेवा जाति बनेको हो। एउटा वंशका शासकहरूलाई हराएर अर्कोले राज्य सत्ता हत्याएपछि पराजित शासकहरू राजा, राजपरिवार र तिनीहरूका भारादारहरू नेवार जातिमा सिम्मिलित हुन पुगे। यस प्रकार नेवार समुदाय नेपालका शासित समुदाय र पराजितहरूले आश्रय लिने समुदाय बनेको देखिन्छ।⁵⁸

इसा पूर्वको दोस्रो शताब्दीमा अशोक राजाले नेपालमा बुद्धधर्मको प्रचारकहरूका रूपमा नेवारहरूलाई पठाएका थिए। पहिलो शताब्दीको मध्यतिर बिहारबाट लिच्छविहरू आएर तत्कालीन शासकको राज्य खोसेर यिनीहरूले ८०० वर्षसम्म राज्य गर्दा एक-एक गरी नेवारहरूको राज्य खोसेका थिए। त्यहाँबाट भागेर गएका नेवारहरू मूर्मीहरूसित मिसिएर बसेकाले न्यार्वा भए।

नवौँ शताब्दीका सुरुमा बिहारबाट बौद्ध धर्मको प्रसारसँगै सबै लिच्छवीहरू पनि बौद्धमार्गी बनेकाले एउटै जातमा गनिए। सनातन धर्म पालन गर्ने यिनीहरूसँगै ब्राह्मण, व्यापारी, किसान, शिल्पकार, डुम र दुसाद, थारू जातिका कुम्हाले, धोबी आदि लिच्छवीहरूसँगै एकै ठाउँ सम्मिलित भएर बस्न

⁵⁵ उही, पृ २०

⁵⁶ उही, पृ २०

⁵⁷ प्रतापचन्द्र प्रधान, सन् २०१४, उही, पृ ८

⁵⁸ प्रेमशान्ति तुलाधार, र वज्रमुनि वज्राचार्य, सन् २०१३, *नेवार जातिको अभौतिक संस्कृति*, ललितपुर: लोक साहित्य परिषद्, पृ ३

थालेपछि एउटै जातमा गनिए। तर नवौँ शताब्दीको अन्त्यमा उत्तर प्रदेशबाट आएका वृज्जिहरूले लिच्छवीहरूलाई राजकाजको कुनै पनि काम नदिई कृषक मात्र बनाएका थिए भन्ने पनि उल्लेख पाइन्छ।⁵⁹

भाषा वंशावलीअनुसार नेवारहरू ब्रह्मपुत्र क्षेत्रीय हुन्। यस जातिका आदि निवास स्थल दक्षिणको नाएर प्रदेशलाई मानिन्छ। यी मानिसहरू नै नेपालका प्रथम कर्नाट वंशी राजा नान्यदेवको साथ नेपाल आएका थिए भन्ने पाइए तापनि यस सम्बन्धमा विद्वान्हरूका आआफ्नै विचारहरू रहेको देखिन्छ।⁶⁰

एघारौँ शताब्दीको अन्तमा सिमरौनगढमा नान्यदेवसँगै नेवारहरू नेपाल आएका हुन् भन्ने भनाइ पाइन्छ। यिनीहरूमा महाजु र कसाजु थरका नेवारहरू मुख्य रहेका थिए। महाजु कर्णाट वंशीय मन्त्री र कसाजु लेखाध्यक्ष अर्थात् कायस्थ रूपमा चनिन थालियो। त्यसपछि नेवार समुदायका मन्त्रीलाई महामात्य वा अमात्य भनी सम्बोधन गर्न थालियो।

नेवार जातिको चिन्हारी नामक पुस्तकमा 'निवाड' भन्ने शब्दबाट नेवार भएको भनेर उल्लेख पाइन्छ। सोही वंशावलीमा नान्यदेवको पुर्खा र स्वयम् नान्यदेवको सम्बन्ध दक्षिणी राजस्थानमा भएको देखिएकाले नान्यदेवका पूर्वजहरूमध्ये शैवमार्गी नेवारहरूको वंश कोकण देशमा नभएर उत्तर भारततिर नै भएको उल्लेख पाइन्छ।⁶¹

नेपालको इतिहासमा गोपाल, महिषपाल पछि किरात वंशका विभिन्न शासकहरूले शासन गरेको उल्लेख पाइन्छ। परापूर्व कालदेखि नै काठमाडौँ उपत्यका सबैको एक आश्रयस्थल जस्तो रहेको देखिन्छ। यसै अनुरूप इसा पूर्व ४६२ मा कपिलवस्तु राज्य नष्ट भएपछि शाक्यहरू, इसा पूर्व ५३० मा कोलीयहरू काठमाडौँ उपत्यका पसेका देखिन्छन्। दसौँ शताब्दीमा आसामको उत्तर-पश्चिमबाट मुर्मीहरू पनि नेपालमा आएका भेटिन्छन्। मल्ल कालमा कर्णाटक वंशसँग मल्ल राजाहरूको वैवाहिक सम्बन्ध गासिएपछि मैथिली ब्राह्मणहरू, इसा पूर्व ५६४ मा राजा रत्न मल्लको समयमा मुसलमानहरू, इसा पूर्व ७०२ मा प्रताप मल्लको राज्यकालमा इसाईहरू काठमाडौँ उपत्यकामा भित्रिएका देखिन्छन्। काठमाडौँ

⁵⁹ प्रेमशान्ति तुलाधार र अन्य, सन् २०११, उही, पृ ११

⁶⁰ गोपीचन्द्र प्रधान, सन् १९९९, निर्माण संस्कृति विशेषाङ्क, सिक्किम: निर्माण प्रकाशन, पृ ४२६

⁶¹ प्रेमशान्ति तुलाधार र अन्य, सन् २०११, उही, पृ ११

उपत्यकाका सबै बासिन्दालाई एक जातीय समूहका रूपमा लिने तत्कालीन प्रवृत्तिले गर्दा गोपाली, किरात, शाक्य, कोली, लिच्छवी, बर्मन, ठकुरी, मल्ल, मुर्मी, नायर, तिरहुत, इसाई, मुसलमान, द्राविड, धोबी आदि विविध संस्कृति, परम्परा र सामाजिक पृष्ठभूमिका मानिसहरू नेवार भए भने वंशको हिसाबले पनि मङ्गोल, आर्य मात्र नभई द्राविडियन तथा आस्ट्रोयन मूलका मानिसहरू पनि नेवार समुदायभित्र समाहित हुन पुगेको कुरा इतिहासमा उल्लेख देखिन्छ।⁶²

नेवार समुदायमा दक्षिण भारततिरबाट आएका अष्ट्रोद्राविड मूलका जातिहरू वर्तमान दली, महर्जन, च्यामखल, पोडे आदि जातका नेवारहरू, बिहारतिरबाट आएका प्राचीन लिच्छवीहरू अधिकांश थारू, धोबी, कुम्हाले आदि हुन् भनिन्छ। वर्तमान नेपालको पश्चिम तराईसँग सिमाना जोडिएका बिहार र उत्तर प्रदेशतिरबाट आएका एक समय नेपाल खाल्डोमा गणतान्त्रिक व्यवस्था चलाउने ती प्राचीन जाति वृज्जिहरू 'अमात्य, कसाजु, मैथिल मूलका रजक, झा, मिश्र, ओझा' आदि नेवार समुदायका हुन् भनिन्छ। हिमालको आग्नेयदेशी मङ्गोल मूलका नेवारहरू, कश्मीर र पन्जाबतिरबाट आएका आर्य मूलका नेवार बाहुनहरू आचार्य, राजोपाध्या तथा कुनै कुनै प्रधान, श्रेष्ठहरू यी यस्तै विभिन्न भाषा, धर्म, संस्कृति, परम्परा र व्यवहार भएका जात जातिका मानिसहरू नेपाल खाल्डोमा आई स्थानीय नेवारहरूसित मिसिएर बस्न थालेपछि सबैले स्थानीय समुदायमा प्रचलित नेवार भाषालाई नै जनसम्पर्कको भाषाको रूपमा अपनाएको जानकारी पाइन्छ।⁶³

नेपालका तानाशाही राणा शासकहरूले मुलुकी ऐनमा नेवार जातको ऐन भनी छुट्टै ऐन बनाएका कारण बाहिरकाहरूले नेवारलाई एउटा अलग जातको रूपमा हेर्न थालेको देखिन्छ। यस जातिभित्र विभिन्न वंशका विविध जात जातिका मानिसहरू विशेष गरी किरात, मुर्मी वा तामाङ, आर्य, मङ्गोल, अष्ट्रोद्राविड, वृज्जि आदिको सुन्दर समिश्रणबाट नेवार जातिको विकास भएको देखिन्छ। एउटा लोक प्रचलित उखान नै रहेको छ- नेवारका दश भान्सा एक भाषा अर्थात् नेवार जातिमा अनेक जात-जातका मानिसहरू छन् तर भाषा एकै रहेको छ। यही नेवार भाषाले नेपाल खाल्डोभित्रका सबै जात जातिलाई

⁶² प्रेमशान्ति तुलाधार र वज्रमुनि वज्राचार्य, सन् २०१३, उही, पृ ११

⁶³ प्रतापचन्द्र प्रधान, सन् २०१४, उही, पृ ९-१०

एउटै जातीय एकताको सूत्रमा बाँधेर एउटा छुट्टै समुदाय स्थापना गरेको छ।⁶⁴ यसै सन्दर्भमा सिक्किममा नेवारहरूको आगमन, बसोबास, जीवनशैली आदिबारे ऐतिहासिक तथ्यलाई अगाडि सार्न सकिन्छ।

सिक्किममा नेवारहरूको आगमनको इतिहासलाई हेर्दा सिक्किममा नामग्याल वंशका राजा सिदक्योड नामग्यालको शासनकालमा एकजना नेवार व्यापारी लक्ष्मीदास प्रधान (कसाजू) सपरिवार नेपाल कोतपर्वको कारणले गर्दा भारत आएका थिए भन्ने बुझिन्छ। उनी सिक्किम पस्नुभन्दा अघि दार्जिलिङ बजारमा व्यापार चलाएर बसेका थिए भन्ने तथ्य पाइन्छ। त्यस समय दार्जिलिङमा तत्कालीन डेपुटी कमिश्नर जे सी ह्वाइटले नेपालीहरू परिश्रम र उद्योग गर्ने स्वभावका देखेर सिक्किममा नेपालीहरूको बसोबासोमा जोड दिएको पाइन्छ। उनले सिक्किममा अर्थव्यवस्थामा सुधार ल्याउन र राजस्व वृद्धि गराउनका निम्ति कृषिमा आधारित अर्थतन्त्रमा पनि जोड दिएको पाइन्छ। यसरी ब्रिटिस सरकारको संरक्षणमा अधिकांश सङ्ख्यामा नेपालीहरू पूर्व, पश्चिम र दक्षिण सिक्किममा आएर बसोबास गर्न थालेको जानकारी इतिहासकारहरूले उल्लेख गरेका छन्।

सिक्किमका आठौँ महाराजा सिदक्योड नामग्यालको (सन् १८६३-१८७४) शासनकालमा कसाजू र मास्के थर भएका लक्ष्मीदास प्रधान र चन्द्रवीर प्रधानलाई सन् १८६७ तिर सिक्किममा टक्सार बनाई मुद्रा पैसा बनाउने अनुमति प्रदान गरिएको थियो भन्ने जानकारी पाइन्छ। यस प्रकार सिक्किमको आर्थिक विकासमा सहयोग पुऱ्याउनमा पनि नेवार समुदायले महत्त्वपूर्ण उत्तरदायित्व निर्वाह गरेको पाइन्छ। आफ्नो धर्म, समाज अनि सांस्कृतिक मूल्यको संरक्षण र विकासमा सिक्किमका नेवारहरू सचेत देखिन्छन् भने यिनीहरूले कोर्ट कचहरी, राजनीति, पत्रकारिता, बजार, मन्दिर, धर्मशाला, खेतीपाती, व्यापार वाणिज्य, कला संस्कृति, भाषा साहित्य आदिको संरक्षण, संवर्द्धन तथा विकास गर्नमा उल्लेखनीय भूमिका निर्वाह गरेको देखिन्छ। सिक्किममा नेवारहरूको आगमनसँगै नेवारी संस्कार-संस्कृति, धर्म, भाषा, साहित्य, रीतिरिवाज, प्रथा प्रचलन आदि पनि सिक्किमभित्र भित्रिएको जानकारी पाइन्छ। यस प्रकार अग्रज पुस्तादेखि अनुज पुस्तामा नेवारी भाषा, संस्कृति, कला, लोक विश्वास आदि पनि हस्तान्तरित हुँदै आएको पाइन्छ, जसमा नेवारी लोककथाहरूलाई पनि लिन सकिन्छ। नेवारी लोककथामा नेवारी संस्कृति, नेवारी जीवनशैली, नेवारहरूको ऐतिहासिक परम्परा आदिको पनि

⁶⁴ उही, पृ ८-१०

झलक पाइन्छ। यस्ता नेवारी लोककथाहरूमा नेवार जातिसँग घटनाप्रधान लोककथा, इतिहाससम्बन्धी लोककथा, खानपानसम्बन्धी लोककथा, मानवीय लोककथा, अर्ती-उपदेशपरक लोककथा आदि प्रमुख रहेका छन्।

सन् १९७५ अघि सिक्किम एउटा स्वतन्त्र देश थियो। अनि यहाँ ३०० वर्ष अघि नामग्याल वंशको शासन थियो। १६ मे सन् १९७५ का दिन सिक्किम भारतका २२ औँ राज्यका रूपमा अन्तर्भुक्त भएको हो। भोटे, लेप्चा अनि नेपाली सिक्किममा मूल निवासी हुन्। शान्त पर्यावरण अनि परिवेशले भरिएको ठाउँ जहाँ भोटे, लेप्चा अनि नेपाली जातिहरू मिलेर बसोबास गर्ने गर्दछन्। यहाँ एक अर्को जातिले भाषा, संस्कृति, चाडपर्व, उत्सवलाई समान रूपमा स्थान दिने गर्दछन्। सिक्किमलाई अन्य नाउँले पनि चिनिन्छन्। *भारतीय भाषा लोक सर्वेक्षण सिक्किमका भाषाहरू* नामक ग्रन्थमा सिक्किमका विभिन्न नामहरू उल्लेख गरिएको पाइन्छ। सिक्किमका भूमिपुत्र लेप्चा जातिले ने मायेल् रेनज्योड ल्याड वा सङ्क्षिप्तमा मायेल् ल्याड भन्ने गर्थे जसको अर्थ 'लुकेको स्वर्ग' भन्ने हुन्छ। तिब्बतीहरूले डे जोड भन्दथे जसको अर्थ 'धानको उपत्यका' हुन्छ अनि भोटियाहरूले बेयुल् डेमा जोड भन्दछन्, जसको अर्थ 'लुकेको धानको उपत्यका' हुन्छ। लिम्बूहरूले सु-खिम् भन्थे सु-को अर्थ 'नयाँ' र खिम्-को अर्थ 'घर' वा 'दरबार' हुन्छ।⁶⁵ एच एच रिस्लेको *द ग्याजेटियर अफ सुखिम* नामक पुस्तकमा सिक्किमलाई सुखिम भनिएको छ। सु-खिम् शब्दलाई कालान्तरमा नेपालीहरूले सुखिम भन्न लागे भने अङ्ग्रेजीहरूले सिक्किम।⁶⁶ यस प्रकार सिक्किम राज्यको विगत ऐतिहासिक समयमा विभिन्न जात जातिहरूद्वारा सिक्किमलाई नामकरण गरिएको थाहा लाग्छ।

सिक्किममा सन् २०११ को जनगणनाअनुसार ६१०,५७७ बासिन्दाहरू बसोबास गर्दै आएको जानकारी सर्वेक्षणात्मक जनगणना रिपोर्टद्वारा प्राप्त भएको छ। यस राज्य भारतको सबभन्दा कम जनसङ्ख्या भएको एउटा सानो हिमाली राज्य हो। यस राज्यको क्षेत्रफल ७,०९६ वर्ग किलोमिटर रहेको छ। सिक्किम राज्यका मूल बासिन्दा लेप्चा, भोटे र नेपाली हुन्। बाहुन, छेत्री, गुरुङ, मगर, राई, लिम्बू, तामाङ, भुजेल, सुनुवार, कामी र दमाई आदि जातीय समुदायहरू नेपाली भनेर चिनिन्छन्। वर्तमान

⁶⁵ गणेश देवी र बलराम पाण्डे (सम्पा), सन् २०१८, *भारतीय भाषा लोक सर्वेक्षण सिक्किमका भाषाहरू*, हैदरावाद: ओरियंट ब्लैकस्वाँन प्राइवेट लिमिटेड, खण्ड २६, भाग ३, पृ xxxiii

⁶⁶ गुप्त प्रधान, सन् २००८, *धूमिल पृष्ठहरू*, दार्जीलिङ: गामा प्रकाशन, पृ १०

समयमा नेवार जातिलाई पनि नेपाली समूहभित्र अन्तर्भुक्त गरिएको पाइए तापनि यो वर्गीकरण धेरै पछिबाट राजनीतिक कारणको आवश्यकताको देन मान्न सकिन्छ। किनभने आदिम समयमा सामाजिक गठनभित्र नेवार जाति थिएनन्। यस कारण नेवार जातिलाई नेपाली जातिभन्दा भिन्न एकाइको रूपमा मानिन्थ्यो भन्ने उल्लेख कल्पना प्रधानले *भारतीय भाषा लोक सर्वेक्षण सिक्किमका भाषाहरू* नामक ग्रन्थमा उल्लेख गरे तापनि अन्य विद्वान्ले नेवारहरूलाई नेपाली जातिगोष्ठीभित्रका समुदाय मानेको पाइन्छ।

सिक्किममा सत्तरी प्रतिशतभन्दा अधिक नेपालीहरूका जनसङ्ख्या रहिआएको छ। सिक्किमको सम्पर्क नेपाली भाषा हो भने भोटे, लाप्चे, लिम्बू, हिन्दी र अङ्ग्रेजी भाषा पनि पठनपाठन, सरकारी कामकाज अनि सम्पर्क भाषाको रूपमा प्रयोग हुँदै आएको पाइन्छ। यसका अतिरिक्त राई, गुरुङ, शेर्पा, सुनुवार, मुखिया, तामाङ, आदि भाषाहरू जस्तै नेवारी भाषा पनि पारिवारिक सम्पर्क भाषाका रूपमा प्रचलनमा आएको देखिन्छ।⁶⁷ वर्तमान युवा पिँढीले नेवारी भाषा लेख्न र पढ्न नजाने तापनि अधिल्ला पिँढीका नागरिकहरूले भने आपस्तमा कुराकानी गर्दा यही भाषा प्रयोगमा ल्याएको पाइन्छ।

सन् १८९४ मा एच एच रिस्लेको *‘द ग्याजेटियर अफ सुखिम’* नामक पुस्तकमा भोटिया, लेप्चा, मगर र नेपालीहरूको सूचीमा नेवारको प्रसङ्ग भने नरहेको पाइन्छ। वास्तवमा पृथ्वीनारायण शाहले नेपाल एकीकरण गरेपछि मात्र नेपालीलाई व्यापक अर्थमा नामकरण गरियो। यस अघि मगर, लिम्बू, नेवार, तामाङ आदि जात जातिहरूको भिन्न भिन्नै समूह र पहिचान थियो। एकीकरण पछि मात्र विभिन्न जात जातिका मानिसहरूलाई नेपाली भनेर चिनिन थाल्यो। सिक्किममा लिम्बू, मगर, लेप्चा यी तिन जाति सिक्किमको मूल रैथाने हुन् भनी इतिहासमा कोरिएको पाइन्छ।⁶⁸ यी जातिहरूसँगै नेपालीहरूको प्रसङ्ग पनि रहेको पाइन्छ। इतिहासका पृष्ठहरूलाई पल्टाएर हेर्दा तथा क्षेत्रगत सर्वेक्षणद्वारा प्राप्त भनाइहरूबाट जानकारी पाए वापत्, उनीहरू सँगसँगै नेपालीहरूको समूहमा अल्प सङ्ख्यक रूपमा भए पनि सिक्किममा नेवारहरू पनि बसोबास थियो। त्यस समयमा नेवार नै भनेर इङ्गित गरिएर लेखिएको इतिहासमा कतै पनि उल्लेखित छैन तर नेपाली भनेर सम्बोधन गरिएको इतिहासमा भने नेवारहरू सिक्किमका बासिन्दा हुन भन्ने कुरो थाहा पाइन्छ। सर्वेक्षणात्मक अध्ययनद्वारा प्राप्त जानकारीअनुसार

⁶⁷ दीपक तिवारी, सन् २०१३, *सिक्किमको नेपाली साहित्यिक इतिहास परम्परा: स्वरूप र प्रवृत्ति*, सिक्किम: श्रीमती रमा तिवारी, पृ २

⁶⁸ इमानसिंह चेम्जोङ, सन् १९६४, *किरात इतिहास र संस्कृति*, काठमाडौँ: नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान, पृ १३९

टक्सारी नेवारहरूको आगमन हुनभन्दा धेरै पहिलेदेखि नै सिक्किममा नेवारहरूको बसोबास भएको जानकारी प्राप्त भएको छ। परापूर्वकालमा नेवारहरू कृषिमा भर पर्ने परिश्रमी मानिसका रूपमा परिचित छन्। नेवारी लोककथामा नेवारहरू ज्यापू अर्थात् कृषक रहेको उल्लेख पाइन्छ।

राजा सिदक्योङ नामग्यालको अनुमति लिएर नेवार दाज्यूभाइ मिली लक्ष्मीदास प्रधानको अगुवाईमा सिक्किमको आफ्नै मुद्रा पैसा बनाएको कुरा इतिहासमा उल्लेखित छ। सिक्किमको इतिहासमा नेवारहरूको उल्लेख टक्सारी नेवारका रूपमा प्रचलित रहेको कारण नै नेवारहरूले टुक खानीबाट तामा निकालेर चेप्टे पैसा निर्माण गरे पछि ऐतिहासिक रूपमा नेवारहरूले सिक्किमका बासिन्दा भनेर मान्यता पाएका हुन्। सिक्किमको राजकोश वृद्धि गर्नमा टक्सारीहरूको महत्त्वपूर्ण योगदान थियो र आर्थिक स्तरमा यसले पनि विशेष सघाउ पुर्याएको कुरा इतिहासमा उल्लेखित पाइन्छ।

सिक्किम, ब्रिटिश संरक्षित राज्य भएपछि सिक्किममा अङ्ग्रेजहरूको आवतजावत हुँदै जानु स्वाभाविकै थियो। दार्जिलिङका तत्कालीन डेपूटी कमिश्नर जे सी ह्वाइटले परिश्रमी नेपालीहरूको उद्योगशील स्वभाव देखेर सिक्किमको अर्थव्यवस्था सुदृढ बनाई राजस्व वृद्धि गराउन, कृषि आधारित अर्थतन्त्रमा जोड दिन उनले सिक्किममा नेपालीहरूको बसोबासमाथि जोड दिएका थिए। यसरी ब्रिटिश सरकारका संरक्षणमा धेरै सङ्ख्यामा नेपालीहरू पूर्व, पश्चिम र दक्षिण सिक्किममा आएर बसोबास गरेका प्रसङ्गहरू पनि यदाकदा पाइन्छ। यसै प्रसङ्गमा नेपालीहरूको बसोबासको सम्बन्धमा सिक्किमका आठौँ राजा सिदक्योङ नामग्यालको (सन् १८६३-१८७४)-को पनि सकारात्मक विचार थियो। उनले नै नेपाली व्यापारी लक्ष्मीदास प्रधान र चन्द्रवीर मास्केलाई सन् १८६७ तिर सिक्किममा मुद्रा पैसा चलनचल्ती गर्नका लागि अनुमति प्रदान गरेका थिए।⁶⁹

सिक्किमका जनताहरूबाट कर सङ्कलन गरेर राजालाई बुझाउने र नियानिसाफ हेर्ने काम पनि प्रधान दाजुभाइलाई राजाद्वारा अनुमति प्रदान प्राप्त भएको थियो। यी दुई दाजुभाइले नेपाली रैतीहरू झिकाएर दक्षिण सिक्किमको सदाम, सुम्बुक, रम्फू, रिनाक, पाचेखानी, ताजा, अम्बा, डुगा, रिगु, किताम र नामथाङका जमीनदार र त्यहाँका काजीहरूसँग मिलेर राजाबाट पट्टा अधिकारपत्र प्राप्त गरेका थिए। यिनीहरूकै प्रयासमा नेपाली भाषामा श्री श्री श्री सिक्किम सरकार अङ्कित ताँबाका मुद्रा/पैसा चल्तीमा

⁶⁹ उही, पृ १०-११

ल्याइएको थियो।⁷⁰ यस प्रकार टक्सारी लक्ष्मीदास प्रधान र चन्द्रवीर मास्के सिक्किम सरकारका निमन्त्रणामा सिक्किम आएका थिए। यसै कारणले गर्दा समयान्तरमा नेवार जातिका अन्य मानिसहरू पनि सिक्किम आउन सम्भव नै थियो भन्दै दीपक तिवारीले आफ्नो पुस्तक *सिक्किमको नेपाली साहित्यिक इतिहास परम्परा: स्वरूप र प्रवृत्तिमा उल्लेख गरेका छन्।*⁷¹ सन् १८६७ मा सिक्किम सरकारले नेपालबाट लक्ष्मीदास प्रधान र चन्द्रवीर मास्केलाई आधिकारिक रूपमा निमन्त्रण गरी बाँझो ठाँउमा बस्न, ताँबा खानी निर्माण गर्न र मुद्रा भोकचलन गर्न अनुमति प्रदान गरेका थिए।⁷²

दिनाङ्क ३ मार्च सन् २०२२ का दिन नामथाङ् निवासी एल बी प्रधानसँग लिएको अन्तर्वार्ताद्वारा प्राप्त जानकारीअनुसार आफ्नो भाषा, संस्कार-संस्कृति, वेशभूषा, आफ्नो जातिका चिह्नारी, अस्तित्वलाई बचाएर राख्न, नेवार भाषाको विकास र संरक्षणहेतु नेवारी समुदायले सन् १९९२ गान्तोकमा मोहनप्रताप प्रधानको अध्यक्षतामा नेवार गुठीको स्थापना गरेको कुरा थाहा लाग्दछ। उनीपछि केशवचन्द्र प्रधान अध्यक्ष पदमा नियुक्त भए। त्यसपछि यस गुठीका अध्यक्ष खगेन प्रधान अध्यक्षतामा नामथाङ् कोठीमा नै रञ्जना लिपि सिकाउने अभियान सुरु भएको थाहा लाग्दछ। फलतः इच्छुक व्यक्तिहरूले नेवार भाषा सिक्ने अवसर पाए। वर्तमानमा सिक्किमका आठ कक्षासम्म पाठशाला स्तरमा र कक्षा नौ र दस कक्षा दूरशिक्षाका रूपमा पठनपाठन भई रहेको थाहा लाग्दछ।

सिक्किममा जम्मा तेह्रवटा पाठशालाहरूमा आठ कक्षासम्म नेवार भाषाको पठनपाठन हुँदै आएको छ। सिक्किममा नेवार भाषाको पठनपाठनका क्रममा जम्मा तेह्रवटा पाठशालाहरू रहेका छन् र ती पाठशालाहरूमा नेवार भाषा शिक्षकका रूपमा धेरैले नियुक्ति पाएर अध्यापन कार्यमा संलग्न रहेका देखिन्छन्।⁷³

नेपालबाहेक भारतका सिक्किम, दार्जीलिङ, आसाम, देहरादुन आदि ठाउँहरूमा पनि हजारौँका संख्यामा बसोबास गर्दै आएका यस जातिको आफ्नै समृद्ध भाषा, साहित्य, संस्कृति विद्यमान छ भने नेवारी रीतिरिवाज, नेवारी खानपान, नेवारी लोकविश्वास, नेवारी कलाकौशल आदिवारा यी आफ्नो जातिको अस्तित्व पहिचान कायम गर्नमा सफल देखिन्छन्।

⁷⁰ उही, पृ ११

⁷¹ उही, पृ १६

⁷² उही, पृ १८

⁷³ विकास प्रधान, वर्ष ४३, पुरुष, नामथाङ, दिनाङ्क २४.०५.२०२२, का दिन लिएको अन्तर्वार्ता

आर्थिक, राजनैतिक, सामाजिक विभिन्न कारणहरूद्वारा नेपालबाट पलायन भइ विदेशतिर बसोबास गरेका नेवारहरू त्यही कै नागरिकता हासिल गरी बसेका भए तापनि आफ्नो सांस्कृतिक मूल्य मान्यता भने यिनीहरूले चोखो राखेका छन्। वर्तमानमा सिक्किममा पनि बहुसङ्ख्यक रूपमा नेवारहरू आफ्नो जिजीविषा र व्यवसाय, विकसित गरेर बस्न यहाँकै नागरिक भई बसोबास गरेका छन्।

३.४ नेवार जातिको सांस्कृतिक परिचय

मानिस सामाजिक प्राणी भएकाले आआफ्नो समाज निर्माण गरेर समाज व्यवस्थामा जोडिएका पाइन्छन्। विभिन्न ठाउँमा बसोबास गरेका जात जातिका मानिसहरूले ठाउँअनुसारको स्रोत, साधन, देश, काल, वातावरण अनुकूल संस्कारहरूलाई मनाउँदै आएको पाइन्छ। सिक्किमका नेवारहरूले पनि आफ्नो सांस्कृतिक मूल्य मान्यतालाई संरक्षण र सम्वर्धन गर्दै आएको पाइन्छ। यस प्रकार सुव्यवस्थित बसोबास, सम्पन्न सांस्कृतिक चेतना, नेवार गुठी आदिद्वारा आफ्नो संस्कार, संस्कृति, परम्परा, सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक, राजनीतिक, धार्मिक क्रियाकलापलाई गतिशील राख्न सचेत नेवारहरूको जीवनपद्धति सुसम्पन्न रहेको देखिन्छ। फलतः विभिन्न संस्कार, चाडपर्व, जात्रा, उत्सव आदि उनीहरूका जीवनका अभिन्न पक्ष रहेको देखिन्छ। नेवार जातिको मूल थलो काठमाडौँ रहे पनि विभिन्न कारणहरूले गर्दा विभिन्न ठाउँमा छरिएर बसोबास गर्दै आएका नेवारहरूमध्ये भारतको सिक्किम राज्यमा बसोबास गर्ने नेवारहरूको सांस्कृतिक मूल्यलाई यहाँ प्रस्तुत गरिने छ।

यसै सन्दर्भमा धेरै वर्ष अघिदेखि सिक्किममा बसोबास गर्दै आएका नेवार जातिको जातीय परम्परा, संस्कारगत क्रियाकलाप, सांस्कृतिक मूल्य-मान्यता आदिको चर्चा अपेक्षित ठान्दछु। जस्तै, जन्मपछि मृत्युसम्म गरिने लोक संस्कारहरू, विभिन्न धार्मिक अनुष्ठान, सामाजिक विधि व्यवहार, विभिन्न लोक विश्वासहरू, चाडपर्व, मेला-उत्सव, वेल विवाह, ब्रतबन्ध, विवाह तथा रीतिथिति, आस्था-विश्वास आदिदेखि लिएर मरणोपरान्त गर्ने विधि विधान मान्दै आएका देखिन्छन्।

(क) खानपान

नेवार जातिका आफ्नो प्रकारका खानपानका परिकार र व्यञ्जनहरू पाइन्छ। विशेष चाडबाडका अवसर, सामाजिक-सांस्कृतिक तथा धार्मिक अनुष्ठान आदिमा यी परिकारहरू बनाइने गरिन्छ। वस्तुतः नेवारहरूको खानपान विभिन्न रीतिरिवाज, प्रकृति, जीवनशैली एवम् हावापानीसँग जोडिएको पाइन्छ।

विशेष परिकार र पकवानहरूका लागि नेवार जाति निककै चर्चित रहेका पाइन्छन्। नेवारी खाना निककै स्वादिलो र स्वाथ्यकर पनि हुनाले सांस्कृतिक समृद्धताका दृष्टिले यी जाति निककै धनी देखिन्छन्। नेवारी समुदायमा प्रचलित खानपानहरूमध्ये क्वाँटी, समाइबजी, योमरी, लाखामरी, चोइला, कचेला, अइला, आदिको विशेष महत्त्व रहेको छ।

(ख) वेशभूषा

● नेवारी स्त्रीहरूले पहिरने पोसाक र गरगहना

हाकु पत्सी- हाकु पत्सी मूलतः कालो साडी हो। तर यो अन्य सामान्य दिनहरूमा पहिरने फरिया वा साडीभन्दा अलग विशेष किसिमको हुन्छ। हाकु पत्सी कम्मरदेखि छेपारीसम्मको नेवारी साडी हो। एक सामान्य साडी जस्तै खुट्टा ढाक्ने हुँदैन। हातले बुनेको हुनाले यो गहुङ्गो हुँदछ। यस साडीको किनारा रातो र अन्य भाग कालो हुन्छ। हाकु पत्सी लगाउँदा पेटीकोट लगाइँदैन। सामान्य साडीको अन्तिम लम्बाइको भाग काँधमा आचलको रूपमा झुण्ड्याइन्छ तर हाकु पत्सी कम्मरमा बेरिएको हुन्छ। जसलाई जान्ही अर्थात् पटुकाले बाँधिएको हुन्छ। पटुकाको रङ सेतो हुन्छ।

पुतु लान- पुतु लान शरीरको माथिल्लो भागमा लाइने पोसाक हो। विशेषतः पुतु लान अर्थात् चोलो स्त्रीहरूले लगाउँछन्। यो शरीरको माथिल्लो भाग र नाडीसम्म लगाइने पोसाक हो। पुतु लानमा चौबन्धी चोलोको जस्तो चारवटा तुना लगाएर बाँध्ने व्यवस्था गरिएको हुन्छ।

जान्ही वा जनी- जान्ही वा पटुकालाई जनी पनि भनिन्छ। यो सेतो लामो कपडाको बनिइएको हुन्छ। हाकु पत्सी लगाए पछि कम्मरको वरिपरि बेहेरिने गर्छ।

सिंह ख्वा चुरा- सिंह ख्वा चुराको कमट सिंह वा बाघको मुख र अनुहारको जस्तो बान्की परेको ढोलो बनोट भएको गोलो चुरा हुन्छ। यो चुरा ठोस् वा पूरै सुनले बनाइएको चुरा हुँदछ।

कल्ली- कल्ली नेवार स्त्रीहरूले दुवै खुट्टाको वरिपरि लगाउने गर्छन्। यो कल्ली चाँदीले बनाइएको हुन्छ।

साछिका- साछिका लामो धागोको टुक्रा हो। यसको फुर्कामा रङ बिरङ मोती जडेको हुन्छ। त्यो रातो र कालो दुई रङहरूमा एकसाथ जोडिएका हुन्छन् भने आजकल बजारमा पाइने साछिकामा विभिन्न रङ

रोगन र मोतीको झुम्का जडेको हुन्छ। यसलाई लाछा भनेर पनि चिनिन्छ। नेवार स्त्रीहरूले यसलाई चुल्टो बाटुनुमा प्रयोग गर्दछन्।

न्यापु शिखा- न्यापु शिखालाई पाँच सुनको सिक्रीको लागि दिइएको नाम हो। न्यापु शिखा नेवार स्त्रीहरूले शिरमा लगाइने आभूषण हो। यसमा धेरै साना तारहरू बिन्दुमा जोडिएका हुन्छन् र शिरको छेउमा लगाइन्छ। विशेष यो न्यापु शिखा नेवार स्त्री दुलही हुँदा अनि अन्य अवसरमा लगाउने गर्दछन्⁷⁴

मकान्सी- मकान्सी चाँदी वा सुनको बनाइएको हुन्छ। विशेष गरी मकान्सी हाकु पत्सीसँग लगाइने कानको झुम्का हो। यो झुम्का अण्डा आकारको जस्तो रहेको हुन्छ।

तायो- तायो नेवार जातिले लगाउने ठूला गहनाहरूमध्ये यो पनि एउटा ठूलो गहना हो। यो गहना दुलहीहरूले, देवी लोकेश्वर, योगिनी, कुमारी देवीहरूले जस्ता लगाउने ठूलो गहना हो।

● नेवार पुरुषले पहिरने पोसाक

तापा लान- तापा लान सामान्यः नेवार पुरुषहरूले शरीरको माथिल्लो भागमा लाउने घुडासम्म लम्बाइको पोसाक हो। कम्मर कोट पनि यसको माथि लगाइन्छ। शरीरको तल्लो भागमा नेवार पुरुषहरूले सुरुवाल लगाउछन्।

इस्टा कोट- इस्टा कोटलाई कम्मर कोट वा इस्टा कोट पनि भनिन्छ। नेवार पुरुषले शरीरको माथिल्लो भागमा तापा लान, सुरुवाल अनि इस्ट कोट लगाउने गर्दछन्। सामान्य इस्टा कोटभन्दा केही फरक भएको हुँदछ। इस्ट कोटको कपडा हातले बुनिएको हुन्छ र यसलाई कपासद्वारा तयार पारिएको हुन्छ। सामान्य कम्मर कोटको विपरीत भागमा रेसमको प्रयोग गरिएको हुन्छ भने नेवार इस्ट कोट सबै भागमा एउटै सामग्रीबाट बनिएको हुन्छ। यस बाहेक यसको एकल ढाँचा र रङ पनि रहेको हुन्छ।

खोपे टपुली- खोपे टपुली कालो कपासबाट हातले बनाएको टोपी हो। नेवार पुरुषले शिरमा लगाउने गर्दछन्।

⁷⁴ रेसु प्रधान, सन् २०१९, 'नेवार ट्रेडिसनल अनिमिन्ट्स', शीतल प्रधान (सम्पा), पौ, गान्तोक: न्यु लाइट इन्टरप्राइज, पृ ३१

कारचोपितापुली- कारचोपितापुली पुरुषले लगाउने टोपी हो। यसको आकार गोलाकार फन्को मारेर मोडेको हुन्छ। यस टोपीको बिच भागमाथि उठेर बिचमा एउटा डोलो आकारको डल्लो भएको जस्तो देखिन्छ। यस टोपीको सम्पूर्ण भाग कडा वा चाम्रो भएका कारण यसलाई पट्याउनु सकिँदैन।⁷⁵

(ग) चाडपर्व उत्सव

● नेवार समुदायमा मनाइने प्रमुख जात्राहरू

इन्द्र जात्रा, गाई जात्रा, घोडा जात्रा, जिब्रो छेड्ने जात्रा, त्रिशुल जात्रा, बालकुमारी जात्रा, भैरव रथ जात्रा, बाघ भैरव जात्रा, चकंद्यः जात्रा, दीपंकर जात्रा, पञ्चली भैरव जात्रा अर्थात् पचली, वज्रजोगिनी जात्रा, बिस्केट जात्रा, मतयाः महालक्ष्मी जात्रा, रातो मच्छेन्द्रनाथ रथ जात्रा, सात गाउँले जात्रा, कुमारी जात्रा, सेतो मच्छेन्द्रनाथ जात्रा, भैरव जात्रा आदि हुन्। यी माथिका विभिन्न जात्राहरूमध्ये सिक्किमका नेवारहरूले पनि विभिन्न जात्राहरूमध्येमा इन्द्र जात्रा, गाई जात्रा, भीनसेन जात्रा, कुमारी जात्रा मनाउने गर्दछन्। यी जात्राहरूमा सिक्किमभरि छरिएर बसेका नेवारहरूको उपस्थिति रहेको पाइन्छ। यस्ता सांस्कृतिक पर्वहरू सिक्किमका विभिन्न क्षेत्रहरूमा स्थापित नेवार गुठीहरूको पहलद्वारा मनाइने गरिन्छ। यसका अतिरिक्त सिक्किमका नेवारहरूले प्रमुख रूपमा मनाउने संस्कार, चाड-पर्व, रीतिरिवाज, आस्था-विश्वासहरू यस प्रकार रहेका छन्।

किजा पूजा वा भाइ टिका- किजा पूजा वा भाइ टिका अन्य नेपाली जातिहरूले झैं सिक्किमका नेवार जातिले पनि मनाउने गर्दछन्। यस पर्वको सबै विधिविधान र विश्वास एकैनासे भए तापनि यस दिन विभिन्न प्रकारका नेवारी पकवान तथा खानपानको विशेष व्यवस्था गरिन्छ।

महपूजा- भाइ टिकाको अघिल्लो रातमा मनाइने नेवार जातिको महत्त्वपूर्ण चाड महपूजा-को आफ्नै महत्त्व छ। नेवारहरूले मनाउने अनेक चाडपर्व, जात्रा, उत्सवमा आफ्नो देहलाई देवता मानी महपूजा गर्ने गर्दछन्। महपूजामा नेवार जातिले आआफ्नो शरीरको पूजा गर्छन्। महपूजाको दिनदेखि नेवार जातिको नयाँ वर्ष मानिने चलन छ।

पितृ-मातृ सम्मान दिवस- यस दिन भगवानका प्रतीक वा स्वरूप मानेर आफ्ना जन्म दिने आमा र बाबुको पूजा गर्ने गर्दछन्।

⁷⁵ कल्पना प्रधान, सन् २०१५, *सिक्किमका लोक कथाहरू*, सिक्किम: सांस्कृतिक मामिला एवम् धरोहर विभाग, पृ १२२-१२६

देवाली पूजा- देवाली पूजा अर्थात् कुल पूजा अन्य संस्कारको तुलनामा देवाली पूजा आफ्नै परिवार, कूल कुटुम्ब र गोत्रको एकबद्धता, समोन्नति एवम् सुदृढीकरणका लागि सम्पन्न देवाली पूजा गरिन्छ। देवाली पूजा नेवार समुदायमा गरिने गुठी पूजाकै रूपमा गरिने गरिन्छ।

क्वाति पुन्ही- क्वाति पुन्हीलाई क्वाकती पूर्णै पनि भनिन्छ। क्वाति पुन्ही भाद्र शुक्ल पूर्णिमाको दिनमा पर्दछ। क्वाति पुन्ही नौ दिनसम्म पूर्णिमादेखि लिएर कृष्णअष्टमीसम्म मनाइने गरिन्छ। यस दिन नौ किसिमका दालका गेडागुडीको तातो झोल बनाइएर खाने चलन नेवार समुदायमा रहेको छ।

धान्य पूर्णिमा- धान्य पूर्णिमा अर्थात् योमरी पुन्ही वर्षको अन्तिम महिनामा मनाइने चाड हो। यस दिन खेतबाट घरमा अन्न भित्राइसकेपछि सहपरिवार मिली नयाँ चामलको पिठोद्वारा बनाइएको योमरी खाने चलन रहेको छ।

बेल बिहे- बेलसँगको विवाहलाई बेल विवाह भनिन्छ। नेवार समुदायमा विशेष छोरीको रजस्वला हुनुभन्दा पहिले नै बेलसँग बिहे गर्ने चलन रहेको छ। यो कतै पुरोहित ब्राह्मणहरूले बेल बिहे सङ्गठित ठाँउमा वा कन्याको घरमा नै गर्ने गर्दछ। यस अवसरमा आफ्नो नजिकको नातेदारहरूलाई बोलाइएर भोज खुवाएर पठाउनु पर्छ। मानिससँगको विवाह जस्तै धुमधामसँगले बेल विवाह हुने गर्दछ।

गुफा राख्ने- बेल विवाह अघि छोरी चेलीलाई गरिने कर्मलाई नै गुफा राख्ने भनिन्छ। ज्योतिषी देखाई साइत निकाली त्यस सिइतमा छोरीलाई दही सगुन दिएर गुफा वा घरकै अँध्यारो कोठामा केही समय वा दिनसम्म राख्ने चलन रहेको छ।

जंको- वृद्ध भएपछि नेवारहरूको जंको गर्ने चलन छ। परिवार, समाज र देशको लागि धेरै कार्य गरिसकेको हुँदा त्यसै कार्यका लागि उच्च मूल्याङ्कन, सम्मान र सुस्वास्थ्यको कामना गर्दै लामो आयु होस् भन्ने उनीहरूबाट आशिर्वाद थाप्ने गर्दछन्।

ज्या:जंक्वकर्म- ज्या: जंक्वकर्म भनेको बूढो पास्नी अर्थात् बूढा-बूढीको पास्नी भनिएको हो। बूढो पास्नी गर्दा पहिलो पटकको बूढो पास्नीमा सत्तर वर्ष, सात महिना र सात दिन पुगेका दिन गरिन्छ। दोस्रो बूढो पास्नीमा तिरासी वर्ष, चार महिना पुगेपछि पूर्णिमाको रातमा गरिन्छ। तेस्रो बूढो पास्नीमा अठ्ठासी वर्ष, आठ महिना र आठ दिनमा, चौथो निनानब्बे वर्ष, नौ महिना र नौ दिन अनि पाँचौ बूढो पास्नीमा

एकसय आठ वर्ष, आठ महिना र आठ दिनमा गर्ने चलन रहेको छ। यस दिन आफ्ना आमा-बाबालाई विशेष आदर, सत्कार, सम्मान गरी टिका लगाइ दिने, नयाँ लुगाफाटा दिने र उनीहरूबाट आशीर्वाद थाप्ने चलन रहेको छ।

(घ) लोक विश्वास

लोकले परम्परादेखि मान्दै आएको विश्वास नै लोक विश्वास हो। लोकका आफ्ना विश्वास र मान्यताहरू पनि हुन्छन्, जसको प्रचलन प्रचीन कालदेखि अहिलेसम्म हुँदै आएको छ। यी विश्वास र मान्यताहरूलाई विद्वान्हरूले लोकवार्ताको मुख्य विषय मानेको पाइन्छ। लोकविश्वासअन्तर्गत प्रकृति, पशु-पन्छी, रुख-पात, दिन, महिना, स्वप्न, सकुन-अपसकुन, भूत-प्रेत, डाकिनी, बोक्सी, जादू, धामी-झाँक्री आदि लोक प्रचलित विश्वासहरूमा पर्दछन्। लोक विश्वास र अन्धविश्वासलाई छुट्याउने कुनै ठोस आधार नभए तापनि समाजले मान्दै आएको मूल्य मान्यतामा प्रामाणिक आधार नदेखिए त्यसलाई अन्धविश्वास भनिन्छ। यसरी नै लोक विश्वासमा पनि ठोस र प्रामाणिक आधार नभए तापनि यसमा विश्वास गर्न सकिने प्रसस्त सम्भावनाहरू भेटाईन्छ। विश्वास वा अन्धविश्वास देवी-देवतासँग पनि सम्बन्धित रहेको हुन्छ। देवी-देवता आस्थाका प्रतिक भएकाले गर्दा लाभ, हानीको श्रेय देवी देवताहरूलाई दिने गरिन्छ। यसरी नै स्वर्ग नरकको मान्यता, आत्मासितको विश्वासमा पनि अन्धविश्वासमा रहेको देखिन्छ। सपनामा देखिने सपनाका आधारमा पनि अन्धविश्वासको प्रादुर्भाव रहेको हुन्छ।

नेपाली समाजको एउटा अङ्गका रूपमा रहेको नेवार समुदायमा पनि लोक विश्वासहरू विद्यमान पाइन्छ। भूत-प्रेत, बोक्सी-डाइनी, तन्त्र-मन्त्र, टुना-मुना, झार-फुक, मोहनी, किचकन्नी, ख्याक, लाखे, सरुण आदि लोक विश्वासहरू नेवारी समुदायमा पनि प्रचलित रहेको पाइन्छ। नेवार जातिले भूतप्रेतलाई देवी देवतालाई जस्तै गरी मान-श्रद्धा, महत्त्व र स्थान दिएको पाइन्छ। नेवार समुदायमा भूतप्रेतलाई पूजा गर्ने र पशु बलि गरेर भोग चढाउने पनि गरिन्छ।

३.५ नेवार भाषा र साहित्य

विशेष संस्कृत भाषाबाट नै नेवारी भाषा प्रभावित छ। यस भाषाको जन जिब्रो र ध्वनि टिबेटो-बर्मन जस्तो देखिन्छ। नेवार जातिले जन सम्पर्कको भाषा मात्र होइन साहित्य लेखनमा देवनागरी लिपि नै प्रयोग गर्दछन्। नेपाल राष्ट्रमा नेवार भाषाले राजकीय संस्थानका रूपमा सम्मान पाएको छ र भाषिक प्रयोग

प्रचलनमा नेवार भाषा धेरै समृद्ध रहेको छ।⁷⁶ नेवार राजाहरूका समयमा काठमाडौँका चारै राज्यहरूमा नेवार भाषा सरकारी, गैरसरकारी एवम् प्रशासनिक कार्यमा प्रयोग गरिन्थ्यो।⁷⁷ काठमाडौँमा बसोबास गर्ने अन्य जातिले पनि नेवार भाषा बोलचालका रूपमा प्रयोग गर्ने गर्दथे। नेवारहरूले आफ्नो भाषालाई आधिकारिक रूपमा नेवाल भाषा भन्दछन् भने यसलाई जनबोलीमा नेवा: भाए र अनेवारी वा विदेशीहरूले नेवारी भाषा भन्ने गरेको पाइन्छ।⁷⁸

नेवार भाषामा जम्मा नौ प्रकारका लिपिहरू छन्। ती मध्ये रञ्जना लिपि, प्रचलित लिपि र भुँजिमोल लिपि मुख्य हुन्। यी लिपिहरूको स्वरूप कलात्मक रहेको पाइन्छ। रञ्जना लिपिलाई तिब्बती र भुटियाहरूले लाङ्सा भन्दछन्। विशेषतः तिब्बती र भुटियाहरूले धार्मिक ग्रन्थहरूको नामकरण अर्थात् शीर्षक राख्दा रञ्जना लिपि नै प्रयोग गर्ने गर्दछन्। यी लिपिहरू चीन, जापान, मङ्गोलिया, ताईवान आदि देशहरूले पनि प्रयोगमा ल्याएको देखिन्छ। हरेक गुम्पा र स्तुपाहरूमा लेखिने बौद्धमार्गीहरूको महामन्त्र ‘ओम माने पद्मे हुम’ रञ्जना लिपिमा कुँदिएको हुँदछ। हिन्दू धर्मावलम्बीले आफ्ना पुराना दस्तावेजहरूमा भने भुँजिमोल लिपिको अधिक प्रयोग गरेको देखिन्छ। तर सामान्य कागजपत्रमा भने प्रचलित लिपिको प्रयोग भएको देखिन्छ।

सिक्किममा सरकारी तौरमा प्रचलित लिपिलाई नै विशेष मान्यता दिएको पाइन्छ। फलतः पठनपाठनका लागि सिक्किमका जम्मा तेह्रवटा पाठशालाहरूमा कक्षा एकदेखि दस कक्षासम्म पढाइने व्याकरणमा नेवार भाषाको प्रचलित लिपि नै प्रयोग गरिएको पाइन्छ। यसरी नै प्राथमिक तहमा पढाइने बालसाहित्यका पाठ्य पुस्तकहरूमा पनि यही लिपि प्रयोग गरिएको पाइन्छ। साहित्य सृजनाका क्षेत्रमा निकै ढिलाएर मात्र नेवार भाषामा लेखिएका साहित्यिक पत्रपत्रिका प्रकाशित रहेको पाइन्छ। सरकारी तथा गैरसरकारी तहका कागजपत्रमा, सङ्घ-सङ्स्था र गुठीमा प्रयोग गरिने सामान्य सूचनामा, धार्मिक-आध्यात्मिक अनुष्ठानहरूमा, विभिन्न संस्कार, रीतिथिति, पूजाआजा आदिमा नेवा भाय अर्थात्

⁷⁶ गोपीचन्द्र प्रधान, सन् १९९९, उही, पृ ४२८

⁷⁷ उही, पृ ४२८

⁷⁸ ओमकारेश्वर श्रेष्ठ, सन् २०१६, उही, पृ ६७

नेवार भाषा नै प्रयोग प्रचलनमा रहेको देखिन्छ। सिक्किममा मासिक पत्रिकाको रूपमा प्रकाशित हुने *सिक्किम हेरल्ड* पत्रिकाले नेवार भाषाको प्रचलित लिपि प्रयोग गरेको देखिन्छ।⁷⁹

३.६ धार्मिक पक्ष

नेवार समुदायका मानिसहरू हिन्दू र बौद्ध गरी दुवै रूपमा वर्गीकृत रहेका छन्। हिन्दू र बौद्ध धर्मका प्रमुख पन्थहरू तान्त्रिक विधिविधान अपनाउने गर्दछन्। हिन्दू धर्म अपनाउने नेवारहरूका पूरोहित वा धर्म-गुरुलाई नेवार भाषामा देभाजु भनिन्छ। बौद्ध धर्म अपनाउने नेवारहरूका धर्म गुरुलाई गुभाजु भनिन्छ। हिन्दू धर्म अपनाउने नेवारहरूलाई शिवमार्गी भनिन्छ र बौद्ध धर्म अपनाउने नेवारहरूलाई बुद्धमार्गी भनिन्छ। काठमाडौं उपत्यकामा झै सिक्किम पनि यी दुवै धर्म पालन गरिएको पाइन्छ। शिवमार्गी र बुद्धमार्गी दुवै धर्मावलम्बी नेवारहरू तान्त्रिक विद्यामा पारङ्गत रहेका पाइन्छन्। यिनीहरू आआफ्ना इष्ट देवका रूपमा माता देवी र भैरवा देवीलाई मान्ने गर्दछन्।

३.७ आर्थिक पक्ष

आर्थिक रूपले हेर्दा अन्य जातिहरूका तुलनामा नेवार जातिलाई आर्थिक रूपले सम्पन्न जाति भनेर चिनिन्छ। यिनीहरूको मूल व्यवसाय कृषि, व्यापार र उद्योग हो। प्राचीन कालमा नेवार जातिभित्र वर्णको हिसाबले नभई पेशाको हिसाबले जाति छुट्ट्याइएको पाइन्थ्यो। यही प्रचलन अहिलेसम्म पनि कायम रहेको पाइन्छ। जस्तै: कृषि कार्य अर्थात् खेतीपातीको काम गर्ने ज्यापू, व्यापार-वाणिज्य चलाउने तुलाधर, कारिगरको काम गर्ने शिल्पकारलाई शाक्य, तामा पित्तल आदि धातुका शिल्पीलाई ताम्राकार, फलाम आदि धातुका कालिगडलाई नकर्मी, काठको काम गर्ने कारिगरलाई सिकर्मी आदिलाई कारिगडी र कामका आधारमा विभिन्न प्रकारले विभाजन गरिएको पाइन्छ। आफ्ना समुदायका लागि प्रयोग प्रचलन र व्यवहारमा लगाइने आवश्यक सबै सामग्री आफ्नै समुदायबाट नै गरिने भएकाले नेवार जातिलाई केवल नेवारका रूपमा मात्र नभई राष्ट्रका मूल नागरिकका रूपमा लिने गरिएको पाइन्छ।⁸⁰ आफ्नै प्रकारको विशेष मौलिक कला, शिल्प, वास्तु ज्ञान र कारिगडीमा सिद्ध रहेकाले यिनीहरूलाई स्वावलम्बी र आर्थिक रूपले सबल-समृद्ध मानिन्छ। नेवारहरूको यस्तै सृजनात्मक क्रियाकलापले गर्दा राज्यको व्यापार वाणिज्य र राजकोशमा थप सहयोग प्राप्त भएको पाइन्छ।

⁷⁹ विकास प्रधान, वर्ष ४३, पुरुष, नामथाङ, दिनाङ्क २४.०५.२०२२ का दिन लिइएको अन्तर्वार्ता

⁸⁰ चन्द्रकान्ता प्रधान, सन् २०१८, *नेवार जातिमा बेली विवाह* (स्तानक, लघु शोध प्रबन्ध), सिक्किम: नरबहादुर भण्डारी सरकारी महाविद्यालय, पृ १९

३.८ निष्कर्ष

नेवार जाति विभिन्न वंश, शासक अनि ती शासकहरूका रैतीबाट निर्माण भएको एउटा विशाल समुदाय हो। काठमाडौँ उपत्यकामा आएर बसोबास गर्ने र नेपाल भाषा वा नेवाः भाषालाई मातृभाषाका रूपमा अपनाउने सबैलाई नेवार भनिन थलिएपछि तिनीहरूकै वंशज नेपाल बाहिर भारतका विभिन्न प्रान्तहरूमा छरिएर बस्न थालेको पाइन्छ।

चौथो अध्याय

विषयवस्तुका आधारमा सिक्किमका नेवारी
लोककथाको सर्वेक्षणात्मक अध्ययन

चौथो अध्याय

विषयवस्तुका आधारमा सिक्किमका नेवारी लोककथाको सर्वेक्षणात्मक अध्ययन

४.१ सिक्किमेली नेवारी लोककथा

नेवार जातिको लोककथाहरूको सर्वेक्षणात्मक अध्ययन गर्ने क्रममा नेवारबहुल क्षेत्रहरूमध्ये सिक्किमका पूर्व, पश्चिम र दक्षिण जिल्लाहरूमा बसोबास गर्दै आएका नेवारहरूसँग सम्बन्धित लोककथाहरूको सङ्कलन गरिएको छ। विशेषतः यस अध्यायमा सिक्किमका नेवार जातिका लोककथाहरूलाई केन्द्र गरी स्थलगत अध्ययन गरेर नेवारी लोक समाजमा श्रुतिपरम्पराका रूपमा प्रचलित रहेका लोककथाहरू प्रस्तुत गरिएको छ। विषयगत आधारमा नेवारी लोककथालाई निम्नलिखित विषयहरूमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ- ऐतिहासिक लोककथा, अर्ती-उपदेशका लोककथा, सांस्कृतिक लोककथा, लोक विश्वास सम्बन्धी लोककथा, पशु-पन्डीका लोककथा, धार्मिक लोककथा, प्रेम-प्रीतिका लोककथा, चलाखी र धुत्याइँका लोककथा, दैवी लोककथा।

सिक्किमका विभिन्न क्षेत्रहरूको स्थलगत भ्रमण र सर्वेक्षणद्वारा सङ्कलन गरिएका लोककथाहरूमा क्षेत्रीय आधार, भौगोलिक आधार, जातीय आधार, धार्मिक आधार, सांस्कृतिक आधार, भाषिक आधारलाई पनि ध्यानमा राखिएको छ। विशेषतः यी लोककथाहरूमा स्थानीय रैथानेहरूका संस्कार-संस्कृति, खानपान, आस्था-विश्वास, देवी-देवता, भूत-प्रेत, कृषि, मानवीय-अतिमानवीय आदि विशेषताहरू प्रतिबिम्बित रहेको पाइन्छ। कतिपय कथाहरूमा कथ्य विषय, पात्र, संस्कृति, प्रस्तुतीकरण भिन्न-भिन्न रूपमा प्रस्तुत गरिएको पाइन्छ। कुनै लोककथाका पाठ भेदहरूमा समान आख्यान पाइन्छ तर शीर्षकमा भेद पाइन्छ भने कुनैमा आगम, अनुकूलन र कुनैमा विपर्यय भएको पाइन्छ। प्रस्तुत लघु शोध प्रबन्धमा रहेको पारिजातको फुलसम्बन्धी कथामा विभिन्न पाठ भेद पाइन्छ। उदाहरणका निम्ति पारिजातको फुल, धरतीमा पारिजात, इन्द्रजात्राको कथा जस्ता विषयगत विभिन्नता रहेका कथाहरूका मूल कथ्यमा भने समानता पाइन्छ। यी कथाहरूमा वर्णित स्थान, परिवेश अनि समयको परिवर्तनका प्रभावले गर्दा भाषिक भिन्नता, शैलीमा भिन्नता, कथालेखन वा वाचनको अभिप्रायमा पनि आंशिक भिन्नता रहेको पाइन्छ। सिक्किममा नेवारहरूको बसोबासदेखि लिएर वर्तमान स्थितिसम्म आइपुग्दा आआफ्नो थलोमा रहेका नेवारहरू र अन्य भूभागमा छरिएर बसेका नेवारहरूमा

नेवारी लोककथाको कथावस्तु, कथ्यको मूल भाव, विषयमा समानता रहेको देखिए तापनि कथाका पात्रहरू र घटनामा भने आंशिक भिन्नता देखिन्छ। स्थान भिन्नताका प्रभावले कथाको भाषाशैली, सम्वाद, देश काल परिवेशअनुकूल रहेको पाइन्छ। तापनि मूल कथ्यको समानताले गर्दा यी लोककथाहरू नेवारी लोकजीवनमा प्रचलित रहेको पाइन्छ। लोककथा एक पुस्तादेखि अर्को पुस्तामा हस्तान्तरित भएर जाने हुँदा समय र स्थानका कारण लोककथामा परिवर्तन भई नै रहने हुँदा नेवारी लोककथामा पनि भिन्नता हुन स्वाभाविक ठहर्दछ।

४.१.१ ऐतिहासिक लोककथा

(क) भक्तपुरे नेवार र अजिङ्गरको कथा

उहिले नै भक्तपुरका नेवारहरूले 'हामी पनि मुगलान घुम्न जाउँ' भनेर यात्रा गर्दा चाहिने आवश्यक सर-सामग्री र खाद्य पदार्थ थुन्चेमा बोकेर मुगलान हुँदै सिक्किम आएका थिए। त्यस समय तिनीहरू भक्तपुरदेखि पैदल यात्रा गर्दै मुगलान पसे। फेरि मुगलानदेखि पैदल यात्राद्वारा भ्रमण गर्दै अनकन्टार जङ्गलै-जङ्गलको बाटो चिन्न भञ्ज्याङ हुँदै वर्तमान याङ्गयाङ्ग स्थित भाले ढुङ्गा आइपुगे। भाले ढुङ्गामा एकदिन बास बसेपछि तिनीहरू भोलिपल्ट गान्तोक आइपुगे। यात्राले अति क्लान्त भएपछि तिनीहरूले भात पकाएर खाने तरखर गरे। एउटा ठुलो रुखको मूढाको आडमा तिनीहरूले ढुङ्गाको चुल्हा बनाएर आगो जोरजाम गरेपछि त्यहाँ भातको भाँडा बसाए। आगो रापिँदै गएपछि पाकन लागेको भातको भाँडा हल्लिन थाल्यो। त्यो देखेर तिनीहरूको बिचमा निककै खुल्दुली मच्चियो। साँझको बेलामा यसरी भातको भाँडा हल्लाउनेको खोजी गर्न थाले। केही नभेट्टाएपछि उनीहरूको मनमा अनेक आशंका उब्जियो। यसरी पाकदै गरेको भातको भाँडा हल्लाउने अवश्य पनि कुनै जागिर्त वा मसान नै हुनु पर्छ भन्ने लागेर चामलका अक्षता फुकेर मन्त्र जपदै अन्साइ-मन्साइ गर्न थाले। तापनि भातको भाँडा हल्लिन छोडेन, उल्टा भाँडै भुइँमा घोप्टियो। यात्रीहरूमध्ये एकजना बुज्जुकले गौर गरेर भाँडा घोप्टिनुको कारण खोज्न थाले। अचानक बुज्जुक आत्तिएर चिच्याउँदै भन्न लागे- 'तिमेरको साँढे... लौ हेर त सुकेको रुखको मूढा भनेर चुल्हा जोरेको त हेमानको अजिङ्गर रहेछ।'

बुढाको कुरा सुनेर सबैले एकैचोटि सुकेको मूढा हेरे। साँच्चै सुकेको रुखको मूढा भन्ठानेको त त्यो त लेउले भरिएको अजङ्गको अजिङ्गर पो रहेछ! जो आगोको रापले पोलेपछि चल्मलाएको रहेछ

भन्ने थाहा पाए पछि तिनीहरू त्यहाँबाट पाकिसकेको भातको भाँडा पनि त्यहीं छोडेर छिटो-छिटो गरी भोक-भोककै भागेर वर्तमान गान्तोक सहरतिर लागे। त्यसै बेलादेखि उनीहरू गान्तोक सहरतिर बसोबास गर्न थाले।

यस लोककथाअनुसार भक्तपुरबाट मुगलान हुँदै सिक्किम आएका नेवारहरू वर्तमान गान्तोकमा बसोबास गर्ने नेवारहरूका सन्तान हुन् भन्नेमा यस कथाले बल पुऱ्याएको पाइन्छ। गान्तोकमा बसोबास गर्ने नेवारहरूले आफ्नो पूख्यौली थलो भक्तपुर रहेको र त्यहाँबाट भ्रमण गर्दै मुगलान हुँदै सिक्किम आउँदै गर्दा बाटामा पर्ने याङ्याङ् स्थित भाले ढुङ्गाको अनकन्टार जङ्गलमा अजिङ्गर भेटिएको घटना आज पनि सुनाउँछन्। प्रस्तुत नेवारी लोककथा दिनाङ्क ०४.०२.२०२२ का दिन सिच्छे, गान्तोक निवासी, पचास वर्षीय पवित्र प्रधानसँग लिइएको अन्तर्वार्ताद्वारा प्राप्त भएको हो।

४.१.२ अर्ती-उपदेशका लोककथा

(क) राम मछाल अर्थात् राम लजायो

एक दिन राम केदारको बगैँचामा गयो। उसले केदारको बगैँचामा फलफुलहरूको रुख देख्यो। लटरम्मै फलेका फलहरूमध्ये उसले पाकिरहेको भोगटेको रुख पनि देख्यो। भोगटेको रुखमा लटरम्मै पाकिरहेको भोगटे देख्दा उसको जिब्रोमा पानी रसायो र मनमा लोभ र नराम्रो विचार आयो। बिहान सखारै उठेर ऊ केदारको बगैँचामा गयो र भोगटे झार्ने प्रयास गर्‍यो। भोगटे झार्ने प्रयासमा ऊ रुखदेखि झरेर भुईँमा डङ्ग लड्यो। उसको टाउकोमा गहिरो चोट लाग्यो। टाउकोबाट रगत बग्‍न थाल्यो। अनुहार रगतै रगतले भरिएको दखेर केदारलाई दया जागेर आयो अनि उसको घाउमा औषधि लगाइदियो। पक्कै पनि भोगटे चोर्ने हुँदा राम रुखदेखि झरेको कुरो थाहा पाएपछि केदारले एउटा पाकेको भोगटे ल्याएर रामलाई दियो। आफूले गरेको भुल केदारले पनि चाल पायो भनेर त्यस समय ऊ अति नै लज्जित भयो। ‘राम मछाल अर्थात् राम लजायो’ नामक यस नेवारी लोककथा नेवार समाजमा निककै प्रतचलित रहेको पाइन्छ। अर्ती-उपदेश तथा संस्कारात्मक भावमा आधारित यस लोककथाको उद्देश्य बाल-बालिकालाई अनुमतिबिना कसैको चीजमा हात लगाउनु हुँदैन भन्ने रहेको छ।

उक्त लोककथा, पश्चिम सिक्किममा स्थित दरामदिन पाठशालाको छैँटौँ श्रेणीका पाठक्रममा पनि समावेश गरिएको पाइन्छ। यो कथा बाल-बालिकालाई अर्ती-उपदेश दिने उद्देश्यले लेखिएको पाइन्छ। यस

लोककथामा केदार पात्रले साथीको घरमा फलेको फल चोर्दा उसले दुःख पाएको देखाएर चोर्नु पाप हो भन्ने शिक्षा दिएको छ। तर उल्टो उसको साथी केदारले उसको चोटमा मलमपट्टी गरिदिँदा रामलाई अपराधबोध भयो। रामलाई हीनताबोध भएको देखाएर अर्काको चीजमा लोभ नगर्ने संस्कार पनि यस कथाले सिकाएको छ।

४.१.३ सांस्कृतिक लोककथा

(क) यःमहि वा योमरी

योमही पुन्ही वा योमरी पूर्णिमा मङ्सिर महिनाको अन्तमा आउने एउटा धान्यपर्व हो। यसको आगमन पूर्णिमाको छेकमा खेतबाट आरम्भ हुनेहुँदा यसले अन्नबाली घरभित्र भित्राइ सकेको सङ्केत दिँदछ। यस दिन नेवारहरूले चामलको पिठो मुखेर शङ्खको आकार जस्तो लाम्चिलो डल्लोभित्र भुटेको तिल, चाकुको मिश्रण हालेर मोमो जस्तो बफाएर बनाउने गदर्छन्। योमरी बनाउने र खाने चलन केवल नेवार समुदायमा मात्र प्रचलित रहिआएको पाइन्छ। नेवार जातिमा योमरी बनाएर खाने चलन सम्बन्धी एउटा चाखलाग्दो लोककथा प्रचलित रहिआएको छ।

पाञ्चाल देशमा सुचन्द्र नाम गरेको महाजन सपरिवार व्यापारकर्म गरी बस्दथे। धनधान्य र समृद्धिका देवता कुबेरलाई ती दम्पतीको परोपकार र दानधर्ममा कत्तिको विश्वास रहेछ भन्ने कुरा बुझ्न मन लाग्यो। त्यसैले उनी दुःखी र दरिद्रको भेषमा सुचन्द्रको घरमा परीक्षा लिन गए। घरमा एउटा दीनहीन अवस्थाको दरिद्र मानिसले भिक्षा मागेको देखेर सुचन्द्रकी पत्नीको हृदयमा दयाभाव पलायो। उनले भिखारीको स्वागत सत्कार गरी मिठा मिठा खानेकुरा दिइन्। आदरका साथ अतिथि सत्कार र श्रद्धा गरिन्। सुचन्द्रकी पत्नीले गरेको व्यवहारबाट प्रसन्न भएर कुबेरले उनलाई आफ्नो सक्कली रूपको दर्शन दिएर अनि ज्ञान प्रदान गरी अन्तर्ध्यान भए। कुबेरले प्रदान गरेको सदबुद्धि र अर्तीअनुसार सुचन्द्रकी पत्नीले तिलको धुलो र चाकुको झोल मिश्रित पदार्थ राखी चामलको पिठोको रोटी बनाएर त्यसबाट कुबेरको मूर्ति पनि बनाइ अन्न राख्ने ढिकुटी तथा भकारीभित्र राखिन्। मूर्तिलाई विधिपूर्वक सही स्थानमा स्थापना गरी चार दिनसम्म छोपेर राखी पूजा गर्दै भक्तिभावले पूजा अर्चना गरिन्। उनले आफूले देखेजति र भेटेजति गरीब, दुःखीहरूलाई अन्न, धन र योमरी दान गरिन्। यसरी कुबेरको आराधना, पूजा-अर्चना गरेकाले सुचन्द्रको घरमा धन सम्पत्तिको बृद्धि हुन गई दैनिक आमदानीमा बढोत्तरी हुन थाल्यो। यस

प्रकारको चमत्कार देखेर अन्यले पनि कुबेरको भक्ति गर्न थाले। त्यसै बेलादेखि नेवारी लोकमा धान्यपूर्णिमाका दिन योमरी परिकार बनाएर कुबेर र लक्ष्मीको पूजा गरी यःमहि वा योमरी पर्व मनाउने चलन चलेको विश्वास रहेको पाइन्छ।

दिनाङ्क ०४.०१.२०२२ का दिन पूर्व सिक्किम, छ माइल, तादोड निवासी उनहत्तर वर्षीय प्रधुम्न श्रेष्ठसँग लिइएको अन्तर्वार्ताबाट प्राप्त प्रस्तुत नेवारी लोककथाले नेवार जातिको सांस्कृतिक महत्त्व दर्शाएको छ। योमरी बनाइएर खाने चलन सम्बन्धी यस लोककथाको आफ्नै एउटा मौलिकता रहेको पाइन्छ। यस कथाले नेवार समुदायको सांस्कृतिक मूल्य-मान्यता, धार्मिक आस्था, खानपानको समृद्ध परम्परा र विशेषता आदिको परिचय उजागर गरेको छ।

४.१.४ लोक विश्वास सम्बन्धी लोककथा

(क) जामन गुभाजु

उहिल्यै परापूर्वकालमा काठमाडौँ उपत्यकाको पाटन नगरमा तन्त्र-मन्त्र विद्यामा ठुलो सिद्धि प्राप्त गरेका एकजना गुभाजु अर्थात् गुरु थिए। एक दिन यस नगरमा भारतबाट आएका एकजना जादुगर काठमाडौँ गई चटक देखाउने विचार गर्‍यो। त्यस जादुगरले अनेक चटक देखाइ दर्शकवृन्दलाई झुक्याउँदै त्यसलाई तन्त्र-मन्त्रको नाम दिई यस नगरका मानिसहरूका मनमा त्रास पारी धन बटुल्ने बठ्याई गर्‍यो। एक दिन जादुगरले नगरको व्यस्त स्थानमा धेरै मानिसहरू जम्मा भएको बेला आफ्नो चटक देखाउने विचार गर्‍यो। उसले आफ्नो चेलालाई भुईँमा उत्तानो पारेर सुत्न लगायो। चेलाको टाउको र खुट्टामात्र देखिने गरी छाती र पेटलाई ठुलो ढाक्रीले छोपेर बन्द डालोभित्र राख्यो। उसको चेलाको छाती र पेट नदेखिने गरी ढाक्रीमाथि कालो लुगाले छोप्यो।

चटकेले दर्शकहरूको ध्यान आर्कषित गर्दै भन्न थाल्यो- 'हेर्नुहोस् नगरवासीहरू हो! यो मेरो गाउँको गरीब मान्छे हो। यसको कमाई राम्रो छैन। यसले धेरै दिनदेखि पेटभरी खान पाएको छैन। महिनामा पन्ध्र दिन जस्तो त यसले एक छाक पनि खान पाउँदैन।' हेर्नुहोस् नगरवासी हो! सुन्नुहोस्, यसको मुटु र कलेजो धेरै निर्बल भएकाले यो गरीब अब केही दिनमात्र बाँच्ने छ। यसलाई बचाउन तन्त्र-मन्त्र गरेर यसको मुटु र कलेजो यसको शरीर बाहिर झिक्नु पर्छ। मुटु कलेजोलाई कालदेवताको मन्दिरमा लगेर तन्त्र-मन्त्रले फुक्नु पर्छ। यस गरीबलाई यसको घरमा लगेर कसैले नदेख्ने गरेर यसरी नै बिको भएको

डालोमा छोप्नु पर्छ। त्यसपछि यसको शरीरभित्र उसकै मुटु र कलेजो राखिदिनु पर्छ। नत्र यो अकालमा मर्छ। चटकेले भन्दै गयो- ‘तर म यसलाई बचाउँछु। अकालमा मर्न दिन्ना।’ त्यसपछि उसले डालोभित्र हात हाल्यो र केही मन्त्रतन्त्र उच्चारण जस्तो गरेर हात बाहिर निकाल्यो। उसको हातमा त्यस गरीबको मुटु र कलेजो थियो। यसै बेला उसको चेलाले पनि चिच्याउँदै दुवै हातले डालोको विको फालेर जुरुक्क उठेर नाटक गर्न थाल्यो। चेलाले आफ्नो छाती र पेट छाम्दै भन्न थाल्यो- ‘हे महान जादुगर! तिमीले तन्त्र-मन्त्र गरेर आजको सूर्यास्त अघि नै मेरो शरीरभित्र मुटु र कलेजो राखेर मलाई बचाइदेऊ। नत्र म अकालमा मरेको पाप तिमीलाई लाग्नेछ।’

त्यसपछि जादुगरले नजिकैको एउटा केराको पातमा मुटु र कलेजो राख्दै आफ्नो चटकको बखान गर्न थाल्यो- ‘मसँग टक्कर लिने क्षमता कसैसँग छैन, म जे भन्छु त्यही हुन्छ।’ यस्तो अहङ्कारपूर्ण र एकोहोरो वचन भनिरहेको बेला पाटनका गुभाजुलाई जादुगरको उटपटाङ् कुरो आफ्नो स्थानमा बसेर नै थाहा भयो। गुभाजुले चटकेको अहङ्कार चुर गर्ने ठाने। त्यसपछि तुरुन्तै आफ्नो तन्त्र-मन्त्र र विद्याको सिद्धिको प्रभावले एउटा चिलको रूप धारण गरेर जादुगरले केराको पातमा राखेको गरीबको मुटु कलेजो लिएर उड्यो।

अब चटके बिखलमन्दमा पन्यो। अहो! मुटु, कलेजो नभए त केटो मर्ने भयो भनी उ छटपटाउन थाल्यो। अब के गर्ने? यस गरीबलाई मारे त महापाप पनि लाग्छ। अर्कातिर यसलाई ज्यूँदो पारेन भने दर्शकहरूले काट्ने पो हुन् कि भन्ने चिन्ताले उसलाई सतायो। एकजना गुभाजुको चिनाजानाको व्यक्तिले चटकेसँग खुस्रुक भन्यो- ‘पाटनको गुभाजुको घरमा जाऊ र बिन्तीभाउ गरी माफी माग। गुभाजुलाई खुसी पारेर उसको मुटु कलेजो ल्याएर, यसलाई बचाऊ।’ यो सुनी चटके चेलालाई त्यही छोडेर गुभाजुको घर खोज्दै गयो। घरको ढोका ढक्ढक्याउने बित्तिकै घरमा पालेको मैना चरी करायो ‘आमा! चटके आयो, चटके आयोटा।’ त्यो देखेर चटके छक्क पन्यो। तापनि ऊ सरासर गुभाजुको घरभित्र पस्यो। भित्र त गुभाजुकी श्रीमती आफ्ना गोडामा आगो बाली चुल्हामा बडेमानको घैँटोमा रक्सी पादै थिइन्। दुवै गोडा दनदनी बलिरहेको थियो। रक्सी उम्लिरहेको थियो। चटके तीनछक पन्यो। हत न पत्त हात जोड्दै गुभाजुकी श्रीमतीका अगाडि आफ्नो समस्या बतायो। गुभाजुकी श्रीमतीले गुभाजु बाख्रा चराउन जङ्गल गएका छन्, उही गएर भेट्नु भन्ने सल्लाह दिइन्। चटकेले वनमा गएर गुभाजुलाई खोज्यो। नजिकै पुगेपछि

बडो भयङ्कर आश्चर्य के देख्यो भने एउटा मान्छेले ठुलो पिपलको रुखलाई आफ्नो देब्रे खुट्टाले टुप्पोदेखि फेदसम्म नै झुकाएर आफ्नो बाख्रालाई सजिलैसँग घाँस खुवाइरहेको थियो। यस्तो अनौठो दृश्य देख्दा त चटकेको सातो नै गयो। आफूले बारम्बार गर्ने अहङ्कारमाथि लाज मान्दै र माफी माग्दै गुभाजुलाई बिन्ती गर्‍यो। गुभाजुले पनि त्यस फटाहाप्रति दया देखाएर अब कहिल्यै पनि काठमाडौँ आएर यस्तो काम गर्दिन भन्ने कसम खुवाई त्यस केटाको मुटु कलेजो दिई पठाए। यसरी चटकेले चेलाको ज्यान बचायो। ती दुवै गुरु-चेला भारततिर लागे।

माथि उल्लेखित कथा दिनाङ्क २५.०३.२०२२ का दिन दक्षिण सिक्किम, नाम्ची निवासी सैतालिस वर्षीय बलराम प्रधानद्वारा प्राप्त नेवारी लोककथा हो। यस नेवारी लोककथामा गुभाजु, गुभाजुकी श्रीमती र जादुगर मानवेतर पात्रका रूपमा रहेका छन्। मानव पात्रका रूपमा रहेका पात्रहरू दर्शकवृन्द र पाटन नगरका मानिसहरू छन्। यस कथामा नेवार समुदायका मानिसहरू अलौकिक शक्ति, तन्त्र मन्त्रमा विश्वास गर्ने देखाइएको छ। तन्त्र मन्त्रको प्रयोग सही ढङ्गमा भयो भनी लोकको हित, भलाइ हुन जान्छ भन्ने कथाको तात्पर्य रहेको छ।

४.१.५ पशु-पन्छीका लोककथा

(क) लसिंहपता मयजु

लसिंहपता मयजुको लोककथा सिक्किममा धेरै प्रचलित रहेको पाइन्छ। कथाको सार यस्तो छ- उहिल्यै नै कुनै एक समयमा एउटा गाँउमा एउटी सुन्दरी युवती बस्थी। जसलाई सिन्हा अर्थात् टिका औधी मन पर्थ्यो। त्यसैले उसको नाम नै सिन्हापता मयजु भयो। उनले आफ्नो धेरजसो समय ऐनाका अघि बसेर कपाल कोर्न र निधारभरी राम्रा राम्रा टिकाहरू लगाउनमा नै बिताउँथी। उ आफैलाई धेरै नै सुन्दरी छु भन्ने सोच्थी। उसले आफूलाई मनपर्ने जमघट र भोजहरूमा जाने सपना बुनी रहन्थी। आफ्नो सुन्दरताका कारण सम्पूर्ण सहरभरि उ प्रसिद्ध थिई। यहाँसम्म कि चरा-चुरुङ्गी र पशुहरूले पनि उनको विषयमा जानेका थिए। उसले पनि चरा-चुरुङ्गी र पशुहरूसँग बोली सरावरी बोल्थी।

एकदिन युवती झ्यालछेउको ऐनाअघि बसेर आफ्नो शृङ्गार गरिरहेको बेला एउटा काग उसलाई भेट्न आयो। काग झ्यालको डाँडीमा आएर बस्यो र युवतीलाई अभिवादन गर्दै भन्यो- ए, सिन्हापता मयजु, सिन्हापाता मयजु, तिमी के गर्दैछ्यौ?

युवतीले कागलाई उत्तर दिई- ‘अँ... , म कोही आउँछ कि भनी पर्खिरहेकी छु। यदि ऊ निम्तो लिएर आए म भोजमा जान तयार छुँ। यदि उसले बिहेको प्रस्ताव लिएर आए म ऊसित बिहे गर्न तयार छु। ‘अहो, त्यसो भए मसित बिहे गर, हुन्न र?’ कागले सोध्यो।

‘मलाई पहिला यो बताऊ तिमि कहाँ बस्छौ र के खान्छौ?’ सिन्हापाता मयजुले सोधिन्।

‘ए, म त रुखमा बस्छु र घर, गल्ली वा बारीबाट जे टिप्न पाउँछु त्यही खान्छु’, कागले भन्यो।

‘म त रुखमा बस्न सक्दिनँ, मलाई घर वा गल्ली वा बारीबाट टिपेका खाना खाने कुनै रहर छैन।

म तिमिसित बिहे गर्दिनँ’, त्यस युवतीले कागलाई भनी।

सिन्हापाता मयजु मेरी पत्नी नहुने रहिछन् भने बुझेर त्यो काग त्यहाँबाट उडेर गयो।

फेरि अर्कादिन, सधैँजस्तो झ्यालको छेउको ऐनाअघि बसेर निधारभरि रङ्गीन टिकाहरू लगाएर आफै कति सुन्दरी छु भन्ने सोचदै सिन्हापाता मयजु बसेकी थिई। एउटा बिरालो कोठामा आयो र उसलाई अभिवादन गर्दै भन्यो ‘हे! सिन्हापाता मयजु, तिमि के गर्दैछ्यौ?’

‘अँ... , म कोही आउँछ कि भनी पर्खिबसेकी छु’, युवतीले भनी। ‘यदि उसले निमन्त्रणा लिएर आयो भने म भोजमा बाहिर जान तयार छु। यदि उसले बिहेको प्रस्ताव लिएर आयो भने म ऊसित बिहे गर्न तयार छु।’

‘अहो, त्यसो भए मसित बिहे गरौँ, हुन्न?’ बिरालोले भन्यो।

‘तिमी के खान्छौ र कहाँ बस्छौ, यो मलाई पहिला बताऊ’, सिन्हापाता मयजुले भनिन्।

‘अँ, म बुङ्गलमा बस्छु। घरमा उपलब्ध मुसा र दूध, दही आदि जे जे पाइन्छ ती खानेकुरा खान्छु।’ बिरालोले बतायो।

‘म बुङ्गलमा बस्न सक्दिनँ’, ‘तिम्रो खानेकुरा खान मलाई कुनै रहर छैन। म तिमिसित बिहे गर्दिनँ’ युवतीले बिरालोलाई भनी।

सिन्हापाता मयजु उसको नहुने रहिछन् भन्ने बुझेर बिरालो पनि आफ्नो बाटो लाग्यो।

फेरि, अर्कापल्ट सिन्हापता मयजु झ्यालमा ऐनाको अघि बसेर आफ्नो सुन्दरतामा मख्ख परेर बसिरहेकी बेला त्यहाँ एउटा कुरकुर आयो।

अभिवादन गर्दै कुरकुरले उसलाई भन्यो, 'ए सिन्हापता मयजु! सिन्हापता मयजु! तिमी के गर्दैछ्यौ?' 'अँ, म कोही आउँछ कि भनेर पर्खिरहेकी छु। यदि उसले निमन्त्रणा लिएर आयो भने म भोजमा बाहिर जान तयार छु। यदि बिहेको प्रस्ताव लिएर आयो भने म ऊसित बिहे गर्न तयार छु' भनेर युवतीले कुरकुरलाई भनी।

'अहो...! त्यसो भए मसित बिहे गरौं हुन्न?' कुरकुरले भन्यो।

'तिमी के खान्छौ र कहाँ बस्छौ? यो मलाई पहिला बताऊ', सिन्हापता मयजुले भनी।

'म गल्लीमा बस्छु। म खानेकुराहरू पनि गल्लीबाट नै खोजेर खान्छु', कुरकुरले बतायो।

'तर म गल्लीमा बस्न सक्दिनँ, गल्लीमा पाइने खानेकुरा खान पनि मलाई कुनै रहर छैन। म तिमीसित बिहे गर्दिन' युवतीले भनी।

सिन्हापता मयजु उसको पत्नी नहुने रहिछन् भन्ने बुझेर कुरकुर पनि आफ्नो बाटो लाग्यो।

अन्तमा एकदिन सिन्हापता मयजु ऐना अघि बसेर आफ्नो केश कोर्दै आफूलाई राम्ररी सिँगार्दै गरेको बेलामा कोठामा एउटा मुसो आयो। उसलाई अभिवादन गर्दै मुसाले भन्यो, 'ए सिन्हापता मयजु! तिमी के गर्दैछ्यौ?'

'अँ, म कोही आउँछ कि भनी पर्खिरहेकी छु, यदि उसले निमन्त्रण लिएर आयो भने म भोजमा बाहिर जान तयार छुँ। यदि उसले बिहेको प्रस्ताव लिएर आयो भने म ऊसित बिहे गर्न तयार छु' युवतीले भनी। 'अहो! त्यसो भए मसित बिहे गरौं हुन्न?' मुसाले भन्यो।

'तिमी के खान्छौ र कहाँ बस्छौ?' यो मलाई पहिला बताऊ, सिन्हापता मयजुले भनिन्।

मुसाले भन्यो- 'अँ, म राजाको भण्डारमा बस्छु र मलाई जे मन पर्छ, त्यो राजाको भान्सा घरबाट खान्छु। खानेकुराका निमित्त त तिमीले कहिल्यै सुर्ता नै गर्नुपर्दैन।'

‘अहो! यो अत्युत्तम छ, युवतीले भनी, ‘म तिमीसित बिहे गर्नेछु।’

मुसाले सिन्हापता मयजुको घरदेखि राजमहलसम्म एउटा दुलो बनायो र उसलाई लिएर राजाको भण्डारको अन्तरङ खोपीमा, कसैको घच्च नहुने ठाउँमा लगेर राख्यो। मुसाले राजाको भान्साघरबाट खानेकुराहरू ल्याएर सिन्हापता मयजुलाई खान दियो। उ मुसासँग अत्यन्तै खुसी भई। कालान्तरमा सिन्हापता मयजुलाई थाहा भयो कि उ गर्भवती भएकी छ। उसले यस कुरा मुसालाई बताइ। मुसा पनि अत्यन्तै खुसी भयो।

युवतीले बच्चा जन्मिने दिनका लागि तोरीको तेल, घिउ र गुँडजस्ता खानेकुराहरूको भण्डार जम्मा गरिराख्नु पर्छ भनेर मुसालाई सम्झाइ। मुसो पनि चाँडै नै आफ्नी पत्नीका लागि तोरीका तेल, घिउ र अन्य उत्तम खानेकुरा ओसारने ओहोर-दोहोरमा व्यस्त बन्यो। अन्तमा ऊ गुँडको ठुलो वर्तन भएको ठाउँमा पुग्यो। तर दुर्भाग्यवश उसको खुट्टा गुँडमा टाँस्ये-टाँस्यिएकै भयो। मुसा लाचार भयो र त्यहाँबाट उम्कन सकेन। उसको दुःखान्तमा मृत्यु भयो।

त्यसै समयमा सिन्हापता मयजुले एउटा छोरो जन्माइ, तर लामो समय पखिन्दा पनि मुसो फर्केर आएन। उ शोकविह्वल भएर कड्कला शब्दले रुन लागी। आमा र बच्चा रोएको आर्तनाद राजाको कानमा पर्‍यो। उनी यसको खोजी गर्न लागे। सिन्हापता मयजु र उनको बच्चालाई पाएर राजा अचम्भित भए। राजाले युवतीलाई उ त्यहाँ कसरी आइपुगी भन्ने कुरा सोधे।

ती युवतीले भनी- ‘हे महाशय! मैले यहाँ बस्ने मुसासित बिहे गरें।’

‘ऊ अहिले कता गयो त?’ राजाले सोधे।

‘मलाई गुँड ल्याइदिन भनेर ऊ गएको अझसम्म फर्केको छैन। उ मर्यो वा जिउँदै छ थाहापत्तो छैन’, सिन्हापताले रुदै भनिन्।

राजाले त्यो दुःखी आमा र शिशुमाथि करुणा देखाए। उनले तिनीहरूलाई राज दरवारमा बस्न दिए अनि उसको छोराको राम्रो हेरचार गरे।

प्रस्तुत नेवारी लोककथा गान्तोक निवासी कल्पना प्रधानबाट प्राप्त भए तापनि यही लोककथा भारतीय भाषा लोक सर्वेक्षण सिक्किमका भाषाहरू (सन् २०१८) नामक पुस्तकमा पनि प्रकाशित रहेको पाइन्छ। यस कथामा मानव र पशु-पन्छीबिच भएको संवादलाई देखाइएको छ। यस कथाका पात्रहरू मानव र मानवेतर दुवै रहेका छन्।

४.१.६ धार्मिक लोककथा

(क) लिङ्गोको कथा

सिक्किममा इन्द्रजात्राको अवसरमा मनाइने लिङ्गोको लोककथा रहेको छ। उहिले नै कुनै एक समयमा देवताहरू र असुरहरूबीच अति नै भयङ्कर युद्ध भएको थियो रे। इन्द्रदेवले देवताका पक्षबाट युद्धलाई नेतृत्व गरेका थिए। त्यस समय देवताभन्दा केही कम शक्ति भएका असुरहरू पनि शक्तिशाली थिए। युद्ध जित्नका लागि इन्द्रदेवले आफ्नो सभामा सरसल्लाह गर्दै भने 'हे देवगण! हामी असुरहरूभन्दा धेरै शक्तिशाली छौ तर युद्धमा शत्रुको शक्तिलाई कमजोर ठान्नु हुन्न त्यसैले पुरा तयारी गरेर युद्ध गर्नु पर्छ।' इन्द्रको कुरालाई सबैबाट सहमति प्राप्त भयो। ब्रह्मा, विष्णु र महेश्वर परम शक्तिशाली त्रिदेवको आर्शिवादबिना कुनै पनि कार्य सफल हुँदैन भनेर चिर समुन्द्रमा त्रिदेवको समक्षमा गएर इन्द्रदेवले भने 'हे त्रिदेव! यस युद्धमा हजुरहरूको आर्शिवादबिना देवताहरूको विजय हुन सम्भव छैन। कृपा गरी हामीलाई विजय बनाइदिनुहोस्।' यस्तो कुरा सुनेर त्रिदेवले इन्द्रलाई भने 'हे इन्द्र!', युद्धमा विजय हासिल गर्नका लागि पहिले रणनीति तयारी गर्नु पर्छ। धार्मिक अनुष्ठान गर्नु पर्छ। तिम्रो युद्धका निमित्त तयार हौ।

इन्द्रदेवको विन्ती सुनेपछि त्रिदेवले भव्य अनुष्ठान गरेर तन्त्र, मन्त्रद्वारा एउटा विजय ध्वज इन्द्रलाई दिएर पठाए। त्रिदेवबाट आर्शिवाद स्वरूप प्राप्त त्यही विजयी ध्वज लिएर इन्द्रदेव देवताहरूको समक्ष पुगे। इन्द्रदेवको युद्धकौशल, उत्साह, तन्त्र, मन्त्रका अघि असुरहरूको केही सिप लागेन। असुरहरू देवताका शक्ति अगाडि टिक्न सकेन। फलतः देवता पक्षको विजय भयो। त्यही दिनदेखि नै देवताहरूले विजयी ध्वजलाई सम्हालेर राख्न थाले। देवताहरूले पूजाआजा गर्दा, विभिन्न धार्मिक समारोह आयोजना गर्दा सोही विजयी ध्वज नै स्थापना गर्न थाले।

त्रिदेवबाट आर्शिवाद स्वरूप प्राप्त विजय ध्वजको पुजा गर्दा असुर र देवताबिचको युद्धमा देवताहरू विजयी हुनुमा पनि विजयी ध्वजको भूमिका मुख्य रहेको मानियो। त्यसपछि विजयी ध्वजको

पूजा गरियो भने युद्धमा अवश्य विजयी होइन्छ भन्ने आस्था, विश्वास देवगणमा पनि फैलियो। देवताहरूले जस्तै पृथ्वीका मानिसहरूले पनि विजयी ध्वजको पूजा गर्न थाले। विजयी ध्वजको पूजा गर्नाले कुनै पनि कार्यमा बाधा विघ्न आउँदैन र हाकेको ताकेको काममा विजयी बन्न सकिन्छ भन्ने लोक विश्वास आज पनि लोकमा उत्तिकै प्रचलित रहेको पाइन्छ। त्यही विजयी ध्वजलाई इन्द्रध्वज भनेर पनि लोकले पूजा गर्न थाल्यो। यसो गर्नाले शत्रुभय, अनिकालभय, अकाल मृत्यु र शत्रु मासिन्छन् भन्ने लोक विश्वास नेवार जातिमा पनि रहेको छ।

आज पनि विजयी ध्वजको प्रतिकको रूपमा इन्द्रध्वजको पूजा गरिन्छ। कुनै विशेष दिन तोकेर तान्त्रिकहरूद्वारा साइत हेरेर बाँस काटिन्छ अनि बाँसलाई रङ्गी चङ्गी कपडाले राम्ररी मोडेर फेदमा ऐरावत हात्तीमा चढेको इन्द्रको मूर्ति स्थापना गरी त्यस बाँसको लिङ्गो खडा गरिन्छ। बाँसको लिङ्गोको टुप्पामा ध्वज लगाइन्छ र चोखो ठाँउमा राखिन्छ। इन्द्रजात्रामा इन्द्रध्वज फहराएर इन्द्रजात्रा सुरु गरिन्छ अनि सहर परिक्रमा गरेर उत्सव मनाउने गरिन्छ।

प्रस्तुत कथा दिनाङ्क ०५.०२.२०२२ का दिन सिच्छे, गान्तोक निवासी, उनसाठी वर्षीय परशुराम प्रधानबाट प्राप्त भएको लोककथा हो। यस नेवारी लोककथामा पौराणिक समयमा भएको युद्धको घटनाबारे वृत्तान्त कहिन्छ। जहाँ देवता र असुरबिच ठूलो युद्ध भएको थियो। त्रिदेवको आर्शिवाद स्वरूप प्राप्त इन्द्रध्वजका कारण युद्धमा देवतागणको विजय भएको थियो। सोही रूपमा पृथ्वीका मानिस विशेष गरी नेवार समुदायका मानिसहरूले इन्द्रध्वजलाई विजयी ध्वजका रूपमा सम्मान र विश्वास गरी इन्द्रजात्राका दिन पूजा गर्ने गर्दछन्।

(ख) इन्द्रजात्राको कथा

नेवार समुदायमा प्रचलित प्राचीन किंवदन्तीअनुसार एकदिन स्वर्गका राजा इन्द्रदेवले रिसको कारणले गर्दा आफ्नो नन्दनवनको फुल बगैँचा नष्ट गरिदिए। त्यसैबखत इन्द्रकी आमा दागि नन्दनवनमा फुल टिप्न भनी आइन्। बगैँचामा फुलहरू नदेख्दा दुःखी भएर आमाले भनिन्, 'अब भगवान्लाई कुन फुल चढाऊँ फुलबिना मेरो व्रत पुरा नहुने भयो।' आमाको बिलौना सुनेर इन्द्रदेव आफ्नो रिसको पछुतो गर्न थाले। आमाको व्रत-अनुष्ठान पूर्ण गर्नलाई कहाँबाट फुल खोजेर ल्याउने भन्ने चिन्ताले इन्द्र गहिरो सोचमा डुबे।

कुनै उपाय नपाएपछि आफ्ना गुरुलाई इन्द्रले सोधे- ‘आमाको व्रत सम्पन्न गराउन पवित्र पारिजातको फुल कहाँ पाइन्छ?’

उत्तरमा गुरुले भने- ‘मर्त्यलोकमा।’ ‘इन्द्र! आकाश मार्ग भएर तिमी त्यहाँ जाऊ। जबसम्म तिमीले फलफुलले भरिएको उर्वर भूमि देख्दैनौ तबसम्म तिमी त्यस्तो भूमिको खोजमा लागि रहनु।’

आफ्नी आमाको पूजामा चाहिने पालिजा: स्वाँ अर्थात् पारिजातको फुल स्वर्गलोकमा कतैपनि नपाएपछि फुलको खोजीमा इन्द्रदेव कसैलाई नभनी इन्द्रपुरी अर्थात् अमरावतीको आफ्नो बैजयन्त दरवारबाट निस्के। त्यसपछि आफ्नो सेतो ऐरावत हात्तीमा चढेर आकाश मार्ग भई पृथ्वीलोकको खोजीमा लागे। आकाश मार्गमा विचरण गर्दागर्दै इन्द्रदेवले पृथ्वीलोक देखे। यसमा एकातिर हरियोपरियो प्रकृतिको सौन्दर्य देखे भने अर्कातिर मर्त्यलोकका मानिसले भूमि उत्खनन् गरेर उगाड बनाएको देखे। सुख सुविधा, विकासका नाममा विज्ञान र औद्योगिकीकरणका कारण कसरी प्रकृतिले विनाश हुँदो रहेछ भन्ने इन्द्रलाई पनि आभास भयो। इन्द्रपुरीमा पनि नन्दवनको फुल बगैँचा नष्ट पारेकोमा इन्द्रलाई ग्लानिबोध भयो।

पवित्र फुल पारिजातको खोजी गर्ने क्रममा पृथ्वीको परिक्रमा गर्दै जाँदा अन्त्यमा नेपालको उर्वर हरियाली भूमि काठमाडौँ उपत्यकामाथि इन्द्रदेवको दृष्टि पन्यो। नेवार ज्यापु अर्थात् किसानहरूले विभिन्न थरीका फल-फुल र साग-सब्जीहरूको फसल उब्जाएर उपत्यकालाई हरियो बनाएका थिए। पवित्र फुलको खोजीमा लागेका इन्द्रदेवले फुलबारीमा रङ्गी-विरङ्गी फुलहरू ढक्कमक्क फुलिरहेका देखे। फुलको सौन्दर्यले मोहित भई इन्द्रदेव आफ्नो ऐरावत हात्तीलाई एकातिर लुकाई राखेर मानव रूप ग्रहण गरी छद्मभेषमा काठमाडौँ उपत्यकाको मरूटोलमा उत्रे। वृद्ध ज्यापूले आफ्नो फुल बगैँचालाई बलियोसित बारबेर गरेका थिए। दुःख गरी स्याहार-सुसार गरिराखेको ज्यापूले फुल बगैँचामा मानव रूपको इन्द्रदेव फुल टिप्न भनी प्रवेश गरेको देख्यो। ढक्कमक्क फुलेका सुन्दर फुलहरूको सौन्दर्य र वासनाले मोहित भई इन्द्रदेवले अति नै उत्तेजित भएर भने- ‘आहा...! कति सुन्दर फुलहरू!’ त्यस बगैँचामा पारिजातको फुल पनि अन्य फुलहरूसितै फुलिरहेको थियो। इन्द्रले आफ्नी आमाको व्रत अनुष्ठानका लागि भनेर कसैसँग अनुमति नमागी चुपचाप त्यो पारिजातको फुल टिप्न थाले। परबाट वृद्ध ज्यापूले त्यो दृश्य देख्यो। आफूले स्याहार-सुसार गरेर हुर्काएका फुलहरू कुनै अज्ञात व्यक्तिले बिनाअनुमति फटाफट टिपेको देख्दा ज्यापूको कन्सिरी तातेर आयो। वृद्ध ज्यापूले त्यो अपरिचित फुल चोरलाई दण्ड नदिई छोड्दिन भन्ने ठानेर ऊ

आफ्नो बगैँचामा पुग्यो। वृद्ध ज्यापू त्यस टोलका एकजना प्रख्यात तान्त्रिक पनि थिए। वरिपरिका सबै छरछिमेकीलाई बोलाएर त्यस फुल चोरलाई पक्री ज्यापूले तान्त्रिक मन्त्रद्वारा काष्ठमण्डप अगाडि रुखको फेदमा बाँधेर राख्यो। वृद्ध तान्त्रिकको मन्त्रले इन्द्र हलनचल भए। मानिसहरू आएर बन्दी इन्द्रलाई उपहास गर्दै खिल्ली उडाउन थाले।

इन्द्रलोकमा भने इन्द्रकी आमा दागि फुल खोज्न गएको छोरो फर्केर नआएकोमा चिन्तित भइन्। इन्द्र फुलको खोजीमा पृथ्वीलोकतिर गएको रहस्य राजगुरुबाट थाहा लागेपछि दागि तुरुन्तै आफ्नो रथमा चढी इन्द्रको खोजीमा पृथ्वीलोकतिर लागिन्। पृथ्वीमा पुगेपछि इन्द्रको ऐरावत हात्तीलाई बोलाइन्। कतैबाट पनि हात्तीको आवाज आएन। आमा निक्कै आत्तिइन्। खोज्दै-खोज्दै जाँदा एक ठाउँमा तान्त्रिक मन्त्रको प्रकोपले ऐरावत हात्ती मुर्छित अवस्थामा परेको देखिन्। आमा दागिले अनेक चेष्टा गरी हात्तीलाई ब्यँझाइन्। त्यसपछि आफ्नो मालिकको खोजी गर्नु ऐरावत हात्तीलाई अहाइन्। आफ्नो मालिकलाई खोज्दै जाँदा ऐरावत मरूटोलमा पुग्यो। त्यहाँ रुखको फेदमा इन्द्रलाई बाँधिराखेको हुनाले मानिसहरूको भीड थियो। नभन्दै त्यो दण्डित चोर आफ्नै मालिक इन्द्र भएको देखेर हात्तिले दागिलाई यस घटनाको वृतान्त सुनायो। दागि पनि भीडलाई पन्साउँदै छोरो भएतिरै पुगिन्। बन्दी अवस्थामा छोरो दण्डित भएको देखेर आमाले भीडलाई सोधिन्- ‘यसको के दोष छ र तिमीहरूले यसरी बाँधेर दण्ड दिइरहेछौ?’ भीडबाट वृद्ध तान्त्रिक ज्यापूले सम्पूर्ण वृतान्त बताएपछि आमा दागिले यथार्थ कुरा बुझिन्। ‘यी को हुन, तिमीहरूलाई थाहा छ?’ आमाले भीडलाई सोधिन्।

‘यो त चोर हो।’कसैलाई नसोधी यसले हाम्रो बगैँचाको फुल चोरेको छ। यसले क्षमा नमागेसम्म हामी यसलाई छाड्ने छैनौं।’छोरोको त्यस्तो अवस्था देखेर आमाको हृदय पग्लियो।

आमाले नम्र भएर भनिन्- ‘तिमी पवित्र हृदयका ज्यापू वा किसानहरू एकार्कालाई सहयोग गरी परिश्रममा बाँचेर हुन्छौ। तिमीहरूले परिश्रमपूर्वक स्याहार-सुसार गरी हुर्काएका फलफुल, बोट बिरूवाहरू कसैले उखेलेर, टिपेर नष्ट गरिदिन्छ भने दुःखी हुनु स्वाभाविक हो। म पनि आमा भएर मैले जन्माएर हुर्काएको छोरो यसरी दण्डित भएको देख्दा त्यत्तिकै दुःखी छु।’

‘तपाईं को हुनुहुन्छ?’

‘म इन्द्रकी आमा दागि!’ तिमीहरूलाई थाहा छ यी को हुन्? यो त मेरो छोरो इन्द्र हो। स्वर्गका राजा। वर्षा बादलका देवता, देवताहरूका पनि देवता, पशुधन, अन्नधन दिने देवता, युद्धमा विजयी बनाउने देवता यिनै इन्द्रदेव हुन्।

यस्तो कुरा सुनेर भीड अचम्भित भयो। स्वर्गका राजालाई यसरी दण्डित तुल्याएकोमा भयभीत पनि भयो। ‘तिमीहरू यसरी भयभीत हुनु पर्दैन।’ अपराध गर्ने जो कोही दण्डित हुने पर्छ। चाहे त्यो भगवान् नै किन नहोस्। मेरो छोरोले पनि अपराध गरेको छ। यसर्थ उ दण्डित हुने पर्छ। उसले आफूले गरेको अपराधबाट पाठ सिक्नु पर्छ। तर तिमीहरूले यसलाई क्षमा गरी छाडिदियो भने म तिमीहरूलाई एउटा वरदान दिनेछु।’ ‘कस्तो वरदान?’ ‘तिमीहरूको खेतबालीमा कहिल्यै खडेरी नपर्ने गरी शीत र वर्षा दिनेछु।’ वृद्ध तान्त्रिक ज्यापूले आफ्नो मन्त्रबलद्वारा इन्द्रलाई बाँधिराखेको डोरी खोलिदिन्छ। सबैले इन्द्र भगवान्को जयजयकार गरी आकाशै गुञ्जयमान तुल्याउँछन्। इन्द्रदेवले पनि अपराध गरेपछि दण्ड भोग्नु पर्ने रहेछ भन्ने पाठ सिके। काठमाडौँ उपत्यका सधैं हराभरा भई रहोस् भनी इन्द्र भगवान्ले वर्षासँगै शीत र हुस्से पनि दिए। त्यसैले काठमाडौँ उपत्यकामा आज पनि हिउँद मासमा बिहान अबेरसम्म कुइरो लागि रहन्छ र तुषारो, शीत परिरहन्छ। वर्षाले आफूले गरेका भूलहरू पखालिउन्, बगैँचामा फेरि नयाँ नयाँ फुलहरू फुलिरहुन् र देशभरी फसल सप्रि्रहुन् भन्ने आशीर्वचन दिई दुवै आमा र छोरा आआफ्नो वाहनमा चढी अमरावती इन्द्रपुरी फर्किए।

त्यसदिनदेखि काठमाडौँ उपत्यकावासीले यस किंवदन्तीलाई दोहोराउँदै खेती-बालीका लागि वर्षाको आगमन भई रहोस्, वर्षेभरी सुख-समृद्धि बढी रहोस् र सारा पाप पखालिहोस् भन्ने हेतु प्रत्येक वर्ष भाद्र र शुक्ल पक्षको द्वादशी तिथि आश्विन कृष्ण पक्षको चतुर्थी तिथिसम्म हसोल्लासका साथ यो सप्ताहव्यापी जात्रा पर्व मनाउन थालेका हुन् भन्ने जनश्रुति छ। आज पनि इन्द्रजात्र पर्वका रूपमा मनाइने प्रस्तुत कथाका स्रोतवक्ता प्रतापचन्द्र प्रधान हुन् र यही नेवारी लोककथा सन् २०१६, वार्षिक पत्रिका *स्मारिका*-मा पनि प्रतापचन्द्र प्रधानद्वारा लिखित नेवारी लोककथाका रूपमा प्रकाशित गहेको पाइन्छ। यस्तै घटना सम्बन्धी अर्को लोककथा पनि सिक्किमको नेवारी समाजमा प्रचलित रहेको पाइन्छ।

(ग) पारिजातको फुल

इन्द्रले आफ्नी आमा अदितिलाई अत्यन्तै श्रद्धा अनि सम्मान गर्दथे। आमाले बगैँचाबाट आलो फुल नचढाइ कहिले पनि पूजा, व्रत समाप्त पनि गर्दिन थिइन्। इन्द्रले ल्याइदिएको फुलमात्र चढाउथिइन्। इन्द्रले बगैँचाबाट सधैं आफ्नी आमाका लागि रडबिरङ्गी फुल ल्याइदिन्थे। तर सेतो रडको फुल नचढाइ आमाको पूजा सम्पन्न हुँदैनथ्यो, त्यसमा पनि इन्द्रले ल्याइदिएको फुलमात्र इश्वरलाई चढाउने गर्दथिइन्। त्यसरी नै एक दिन फुल लिन गएका इन्द्र समय बितिसक्दा पनि फर्केर आएनन्। किनभने त्यस दिन इन्द्रले आफ्नो बगैँचामा सेतो फुल नै पाएनन्। सेतो फुल खोज्दै खोज्दै जाँदा उनी पृथ्वीलोकको एउटा विशेष स्थल काठमाडौँ पुगे। त्यहाँ पारिजातको फुल ढक्क मक्क फूलिरहेको थियो। यति सुन्दर र पवित्र फुल देखेर इन्द्र मुग्ध भए। उनी पारिजातको बोटको छेउमा पुगे। यति सुगन्धित फुल आमाले अति नै मन पराउनेछन् भनेर इन्द्रले पारिजातको फुल टिप्न थाले। फुलको डालो बोकेर फर्किँदै गर्दा उनलाई बगैँचाको मालिकले देख्यो। मालिकले फुल चोरेर लग्यो भन्ने आरोपमा उनलाई रुखमा बाँधेर राख्यो।

अर्कातिर अदिति छोराको प्रतीक्षा गर्न लागिन्। किन यतिका बेलासम्म पनि छोरा फुल लिएर आएन भनेर आमा चिन्तित भइन्। समयमा छोरो नआएकाले अदिति ले पूजा पनि सम्पन्न गर्न पाइनन्। आमाले भोजन पनि खान पाइनन्। यसरी दिन बितिसक्दा पनि छोरा नआउँदा उनको खोजी गर्दै आमा अदिति यताउता भौँतारिन थालिन्। आमाले इन्द्रको वाहन ऐरावतलाई बोलाइन्। उनको आवाज सुनेर तल पृथ्वीबाट ऐरावत हात्ती कराउन थाल्यो। बाटो पैल्योउदै पैल्योउदै जाँदा ऐरावत बाटोमा फेला पच्यो र उसको सहयोगद्वारा अदिति इन्द्रको खोज गर्न थालिन्। खोज्दै जाँदा एउटा मरुटोल नामक फुल बगैँचामा इन्द्र रुखमा बाँधिएका अवस्थामा भेट्टाइए। इन्द्रका वरिपरि त्यस टोलका मानिसहरू गिर्दा लागेको देखेर आमाले सोधिन्- 'तिमीहरू को हौ? किन यसरी घेरा लगाएर उभिएका छौ? के का दोषले यसरी इन्द्रलाई रुखमा बाँधेर राखेका छौ? इन्द्रलाई दण्डित गर्ने अधिकार कसले दियो?'

छोराको त्यस्तो दुर्दशा देखेर अदिति विह्वल बनिन्। अदितिले खै गरेको देखेर बगैँचाको मालिकले भन्यो- 'मेरा बगैँचाबाट यिनले अनुमतिबिना नै पारिजातको फुल चोरेर लाँदै गरेको देखेर यिनलाई दण्डित तुल्याएको हो।' आमाले मालिकलाई भनिन्- 'उसलाई क्षमा गरिदेऊ। ऊ त स्वर्गको राजा इन्द्र पो हो त, म उसको आमा अदिति हूँ।'

उसले ल्याएको फुल नचढाइ मेरो पूजा-व्रत पूर्ण हुँदैन। तिम्रा कारणले गर्दा आज यतिबेला दिन बितिसक्दा पनि मैले मेरा आराध्यदेवको आराधना गर्न पाइन। यसरी मेरो पूजामा बाधा गराउने तिमीहरू को हो? यसको दण्ड तिमीहरूले पनि पाउनेछौ। अदितिको चेतावनी सुनेर बगैँचाका मालिक र वरिपरी उभिएर रमिता हेर्नेहरू डराए। यद्यपि मरुटोलको नियमअनुसार अर्काको बगैँचामा पसेर फुल टिप्न निषेध गरिएको कुरा प्रष्ट पाउँ सबैले एकैमुख भएर भने- ‘चोरले उचित दण्ड पाउने पर्छ, चाहे त्यो साधारण मानिस होस् या असाधारण देवता।’

‘मातृप्रेमले गर्दा मेरो छोराले जसरी भए पनि फुल ल्याउने पर्छ भन्ठानेर फुल खोज्दै यहाँसम्म आइपुगे छ। त्यसकारणले गर्दा उसलाई क्षमा गरिदेऊ। यसको सट्टामा म तिमीहरूको खडेरी परेको ठाउँमा सधैं नै जलथल बनाइदिन्छु। वर्षा गराएर पानीको मूल फुटाइ यहाँको रुखो भूमि उर्वर बनाइदिन्छु। उसलाई माफ गरिदेऊ।’ अदितिको कुरा सुनेर सबै खुसी भए। बगैँचाका मालिकलाई इन्द्रलाई माफ गरिदिने बिन्तीभाव गरे। यस प्रकार इन्द्रलाई बाँधेको डोरी खोलेर फुल बगैँचाका मालिकले क्षमा मागे।

स्वर्गतिर प्रस्थान गर्ने बेलामा अदितिले मरुटोलका बासिन्दालाई अझै एउटा वरदान पनि थपिदिइन् कि आजदेखि उसो मरुटोलमा कुइरो, हुस्से, शीत लागोस् ताकि मरुटोलका पशु-प्राणी, वन-जङ्गल, फल-फुल खडेरीको प्रकोपबाट सुरक्षित रहोस्। आमाले दिएको वरदानलाई इन्द्रले पनि स्वीकार गरे। स्वर्गारोहण गर्ने बेलामा आमा-छोरा अर्थात् इन्द्र-अदिति दुवैले मरुटोलका बासिन्दाका लागि दुईवटा नियम पनि थपिदिए। ‘आजदेखि उता कसैले पनि आफ्नो हातले पारिजातको फुल नटिप्नु र झरेको फुलमात्र चढाउने अनुमति दिनु पारिजातको फुलको बोट कसैले पनि नकाट्नु’ भन्ने नियम तोकि दिएर दुवैजना आआफ्नो वाहनमा चढेर स्वर्गतिर लागे।

आज पनि पृथ्वीलोकमा पारिजातको फुललाई पवित्र फुलका रूपमा मानिन्छ। यसको फुल राति नै फुल्ने र रातको तेस्रो प्रहरमा नै झर्ने हुनाले लोकमा इन्द्र र अदितिले तोकिदिएको नियमलाई सबैले मानेको पाइन्छ। प्रस्तुत लोककथा दिनाङ्क २१.०३.२०२२ का दिन सिच्छे निवासी अठचालिस वर्षीय गोपाल प्रधानद्वारा प्राप्त भएको हो।

(घ) धरतीमा पारिजातको फुल

पारिजातको वृक्षलाई स्वर्गको एउटा पवित्र फुलको रूपमा पूजा गरिन्छ। विशेषतः शिव पुजनमा च्वाँको फुल र पारिजातको फुल चढाए शिव प्रसन्न भएर मनमागे वरदान पाइन्छ भन्ने मानिन्छ। फलतः स्वर्गबाट धरतीमा ल्याएर रोपिएको यस फुलबारे विभिन्न लोककथाहरू प्रचलित पाइन्छ।

पारिजातको वृक्ष कसरी स्वर्गबाट धरतीमा रोपियो भन्नेबारे एउटा रोचक कथा लोकमा प्रचलित छ। त्रेता युगका श्रीकृष्ण भगवान्का चारवटी पत्नीहरूमध्ये सत्यभामाले कृष्णलाई स्वर्गबाट पारिजातको वृक्ष ल्याइदिने हठ गरिन्। देवर्षी नारदमुनिद्वारा प्राप्त पारिजातको सबै फुल कृष्णले रुक्मिणीलाई मात्र उपहार स्वरूप दिएपछि सत्यभामा कृष्णसँग रिसाइन्। सत्यभामाको रिसलाई शान्त गराउन श्रीकृष्णले आफ्ना दूतहरूलाई इन्द्रका दरवारमा पठाए। इन्द्रको बगैँचा वृन्दावनमा भएको पारिजातको वृक्ष सत्यभामाका बगैँचामा रोप्नका लागि कृष्णको सन्देश लिएर दूतहरू स्वर्ग पुगे। तर इन्द्रले कृष्णको सन्देश सुनेर पनि पारिजातको वृक्ष दिन अस्वीकार गरे। सत्यभामालाई दिएको वचन पूर्ण गर्नका निम्ति कृष्णले इन्द्रसँग युद्ध गरे र पराजित तुल्याएपछि पारिजातको वृक्ष सत्यभामालाई उपहार स्वरूप दिए। सत्यभामा पारिजातको फुलभन्दा पनि मूल्यवान् उपहार पारिजातको वृक्ष नै पाएर आफ्नो बगैँचामा रोप्न पाएर अत्यन्त खुसी भइन्। लोकमा आज पनि पारिजातको वृक्ष र फुललाई स्वर्गबाट ल्याइएको पवित्र उपहार मानिन्छ, त्यसैले पारिजातको वृक्षलाई काट्नु, अन्न सेवन गरेर छुनु र यसको फुल टिप्नु हुँदैन भन्ने विश्वास रहेको पाइन्छ। पारिजातको फुल घरमा रोप्नाले सुख, शान्ति, समृद्धि प्राप्त भई दुःख, कष्ट नाश हुन्छ भन्ने लोक विश्वास रहेको पाइन्छ।

दिनाङ्क ०३.०२.२०२२ मा लिइएको अन्तर्वार्ताबाट प्राप्त गरिएको उक्त लोककथाको स्रोत वक्ता सिच्छे निवासी पुष्पलता मास्के हुन्। माथि उल्लिखित पारिजातका वृक्ष र फुलबारे तिनवटा कथाहरूमध्ये दुईवटा लोककथा इन्द्रजात्राको कथा, पारिजातको फुल र धरतीमा पारिजातको फुल कथामा धेरै साम्यता पाइन्छ तापनि कथामा घटेका घटना अनि पात्रहरूमा भने आंशिक फरक रहेको पाइन्छ। पारिजातको फुलसँग सम्बन्धित अन्य कथा पनि लोकमा उतिकै प्रचलित रहेको पाइन्छ। माथि उल्लिखित पारिजातको फुल कथाको कथ्य, चरित्र र घटनामा भने फरक पाइन्छ। पारिजातको वृक्ष र फुल सम्बन्धी प्रस्तुत लोककथाहरूमा त्रेतालोक, स्वर्गलोक र पृथ्वीलोक गरी तिनवटा लोकको वर्णन पाइन्छ।

यसबाट लोकको व्यापक अर्थ लक्षित हुँदछ। आज पर्यन्त पनि यी तिनैवटा लोकका कथा उतिकै विश्वसनीय रहेको कुरा घर घरमा पारिजातको वृक्ष रोपिएकोबाट सिद्ध हुँदछ।

४.१.७ प्रेम-प्रीतिका लोककथा

(क) लाखेको प्रेम कथा

धेरै समय अघिको कुरा हो। काठमाडौँको एक टोलमा एक किसान परिवार बस्दथे। परिवारमा बाबु-आमा र छोरी थिए। तिनीहरूकी सुन्दरी छोरीको लावण्य रूपलाई देखेर सबैले उसलाई नेवार भाषामा बाला मयजु भन्दथे, यसको अर्थ हुन्छ सुन्दरी केटी। त्यस किसान परिवारको खेतबारी थियो। उनीहरूको खेतबारी नदी पारी थियो भने घर नदी वारी थियो। बाला मयजुको आमा-बाबु बिरामी भएका कारण नदी तर्न असमर्थ थिए। यसैकारण बाला मयजु एकलै नदी तरेर खेतमा काम गर्न जान्थी। उ सखारै उठेर खेतबारीमा जान्थी सम्पूर्ण काम जस्तै झार उखाल्नु, खन जोत गर्नु आदि काम मेहेनतसँग गर्दथी।

यसरी एक दिन लाखेले बाला मयजुलाई खेतमा मेहेनत गरेर काम गरिरहेको देख्यो। बाला मयजुको परिश्रम मात्र होइन उसको सुन्दर रूप देखेर लाखे मोहित भयो। खेतमा काम गरिरहेको बेला बाला मयजुको नजिक आएर लाखेले भन्यो ‘ए बाला मयजु तिमी के गरिरहेकी छौ?’ बाला मयजुले अचम्भ मानेर भनी-‘तिमीलाई मेरो नाम कसरी थाहा भयो?’ लाखेले उत्तर दियो- ‘मलाई तिम्रो नाम थाहा छैन। तिमी अति नै सुन्दरी भएर मैले तिमीलाई बाला मयजु भनेको।’ यो सुनेर बाला मयजुलाई हाँस उठ्यो। उ हाँसदै आफ्नो काममा व्यस्त रही। लाखेले भन्यो- ‘म बारी गोडन सहयोग गरू?’ बाला मयजुले उसको प्रस्ताव स्वीकार गरी। लाखेले एकै छिनमा बारी गोडेर सक्यो। बाला मयजु छक्क परी। खेतबारीको काम त सबै सकियो तर घर जाने बेला भएको छैन! ‘अब म के गरू?’ भन्दै गनान् गरेको लाखेले पनि सुन्यो। बाला मयजुसँग अर्को प्रस्ताव राख्यो र भन्यो मसँग गफ गरेर बस्नु। उनीहरू खेतको डिलमा बसेर गफ गर्न लागे। बाला मयजुले आफ्ना घर-परिवार, रहर, इच्छा सबै कुरा मन खोलेर लाखेसँग व्यक्त गरी। लाखेले आफू लाखे भएको र उसका अन्य साथीहरू पापी पाखण्डी रहे पनि आफू चाँहि त्यस्तो उदण्ड नभएको कुरा बतायो। ती दुईले मिठा-मिठा गफ गरी दिन बिताए। साँझ परेपछि बाला मयजु घर फर्की। सधैँ झै बाला मयजु अर्को दिन पनि खेतमा काम गर्न आई। ऊ खेतमा आउन अघि लाखेले खेतबारीको सम्पूर्ण काम सिद्धाइसकेको थियो। त्यो देखेर बाला मयजु खुसी भई। त्यस पछि उनीहरू बसेर मिठा-मिठा गफ

गर्थे। यसरी हरेक दिन लाखेले बाला मयजुलाई खेतमा सहयोग गर्न थाल्यो। लाखेको सहयोगले गर्दा खेतबारी उर्वर भयो र फसल पनि दोब्बर फल्यो। त्यसपछि त बाला मयजुको जुन सुकै काम भए पनि लाखेले तत्काल पूरा गरिदिन थाल्यो। लाखेको यस्तो सहयोगी भावना र मिठा-मिठा गफले बाला मयजु, लाखेप्रति मोहित भइन्। उनीहरू बिच गहिरो प्रेम बस्यो। एक दिन कुरैकुरामा लाखेले बाला मयजुलाई भन्यो ‘ए बाला मयजु! म तिमीसित मोहित भए छु, अब म तिमीबिना बाँच्न सकिदैन।’ बाला मयजुले पनि आफू लाखेप्रति मोहित भएको र उसलाई माया गर्ने गरेको कुरा व्यक्त गरी।

त्यसपछि उसले लाखेलाई आफूसँग बिहे गर्न मनसुवा भए उसका आमा-बाबुसँग मगनी गर्ने उपाय बताई। त्यसपछि एक दिन बाला मयजुले लाखेलाई घरमा लगेर आफ्ना आमा-बाबुसँग भेट गराई। बाला मयजुका बाबु-आमाले भेटघाटको क्रममा मानव चोला लिएर देखापरेको लाखेको विषयमा सबै कुरा सोधखोज गर्न लागे। लाखेले आफ्ना नाम, कूल, घराना, ठेगाना सबै बताएयो। उसले आफू लाखे भएको रहस्य पनि लुकाउन सकेन। उसले आफ्नो वास्तविक परिचय पनि दियो। त्यसपछि बाला मयजुका आमा-बाबुले आफ्नी छोरी लाखेलाई दिन अनकनाए। त्यसपछि त्यस मानव रूपी लाखेलाई आफ्नो छोरी दिन अस्वीकार गरिदिए। लाखेले बाला मयजुविना बाँच्न सकिदैन भनेर भन्यो बाबु-आमाको निर्णयमा बाला मयजु पनि सन्तुष्ट हुन सकिनन्। किनभने थाहै नभई उ लाखेसँग आकर्षित भएकी थिए। तर एक दिन उनीहरूले खेतमा भेट गरेर गन्धर्व विवाह गरे। लाखेले बाला मयजुलाई आफ्नो घरमा लगेर राख्यो। बाला मयजु त्यस दिन घर फर्केर नआएकीले उसका आमा-बाबुले गाउँलेहरूलाई बाला मयजुको खोजी गरिदिने अनुरोध गरे। गाउँलेहरूले बाला मयजु र लाखे बिचको प्रेमका कुरा र लाखेले बाला मयजुलाई भगाई लगेका कुरा पत्ता लगाए। बाला मयजुलाई राखेको ठाउँ पत्तो लगाइयो। लाखेको वास्तविक रूप थाहा पाए पछि सबै गाउँले मिलेर लाखेलाई बाँधेर राजाको अघि लगेर हाजिर गराइयो। गाउँलेले निसाफ माग्दै राजालाई ‘यसले हाम्रो गाउँकी छोरी भगाएर गर्नुसम्म गन्थ्यो। कि त यसले बाला मयजुलाई फिर्ता गरिदिनु पर्‍यो कि सजाय भोग्न तयार बन्नुपर्‍यो भन्ने शर्त राखे। यस्तो शर्त सुनेर बाला मयजुले भनी- ‘महाराज उ एउटा असल लाखे हो र म आफैँ उसँग गएकी हुँ।’

एकक्षणसम्म विचार गरेर राजाले सोधे- ‘पक्कै यो लाखे असल लाखे हो त?’ त्यसको उत्तर लाखेले दियो- ‘हो महाराज! मैले आजसम्म खराब काम गरेकै छैन।’ राजाले भने- त्यसो भए हाम्रो देशमा

राक्षसहरूले बाल-बच्चाहरूलाई अति नै दुःख दिन थालेको छ। 'के तिमीले ती खराब राक्षसहरूबाट बाल-बच्चाहरूलाई बचाउन सक्छौ त?'

अति नै खुसी भएर लाखेले भन्यो- 'किन नसक्नु र महाराज! लाखेले राजालाई आश्चस्त गर्‍यो। लाखेले भन्यो- 'मलाई त बाल-बच्चा एकदमै मन पर्छ महाराज।' राजाको प्रस्तावलाई स्वीकार गरेर लाखे घर जाई बस्न थाल्यो। अनुहार, रूप, रङ हेर्दा लाखे डरलाग्दो भएता पनि उसले कसैलाई कष्ट दिएन। तर मानिसहरू जब दुःख र समस्यामा परेका हुन्थे त्यतिबेला सबैलाई सहायता र सहयोग गर्ने गर्दथ्यो। लाखेको गुण देखेर उसलाई सबैले माया गर्न थाले। केटाकेटीहरू पनि लाखेसँग नडराइ खेल्न थाले। त्यसपछि लाखे सबैको सडकष्टमोचक बनेर गाउँलेहरूको उद्धार गर्ने भयो। सडकष्टमा परेका मानिसहरूको उद्धार गर्ने भएकाले कुनै सडकष्ट पर्ने बित्तिकै गाउँलेहरूले लाखे सम्झेर भाकल गर्न थाले। त्यसैबेला देखि लाखे लोकमा सबैको दुःख, कष्ट दूर गर्ने रक्षकको रूपमा चिनिन थाल्यो। दुःखहर्ता र सुखदाता भएकाले गर्दा लाखे सबैको प्रिय बन्यो। त्यसैबेला देखि उसलाई सम्झेर भाकल गर्ने प्रचलन रहेको लोककथा प्रचलित पाइन्छ। इन्द्रजात्राको अवसरमा नाचिने लाखे नाच त्यही लाखेको स्मरणमा गरिन्छ भन्ने विश्वास नेवारी समाजमा अद्यावधि प्रचलित छ।

'लाखेको प्रेम कथा' दिनाङ्क २२.०१.२०२२ का दिन, सिक्किम विश्वविद्यालय, नेपाली विभागका अवकाशप्राप्त प्राध्यापक प्रतापचन्द्र प्रधानसँग लिएको अन्तर्वार्ताबाट प्राप्त भएको हो। यस लोककथामा दैवी शक्तिसम्पन्न लाखेलाई अलौकिक शक्ति भएको अतिमानव भनिन्छ। यस नेवारी लोककथामा लाखे अतिमानव पात्रका रूपमा रहेको छ भने अन्य पात्रहरू मानव रहेका छन्। नेवार भाषामा लाखे भनेको राक्षस वा भूत हो। कथाको केन्द्रीय भावअनुसार व्यक्ति वा प्राणीको परिचय उसको गुणबाट बुझिन्छ न कि रूपबाट। आन्तरिक सुन्दरता भनेकै गुण, शील र मानवता हो भन्ने कुरा लाखे अर्थात् राक्षस भएर पनि मनुष्यचोला लिएर मान्छेले जस्तै लोकको कल्याण गरेकाले उ सबैको प्रिय पात्र बनेको छ। लाखे मानिसहरूलाई कहिले पनि हानि नगर्ने तर दुःखमा परेका बेला सबैलाई सहायता गर्ने स्वभावको थियो। यसबाट राक्षस अर्थात् भूत भए तापनि आफ्नो प्रेमको अमरत्वका लागि नराम्रा वृत्ति त्यागी असल मानवीय व्यवहार गर्नु बुद्धिमानी हो भन्ने कुरा यस कथाबाट स्पष्ट बुझिन्छ।

(ख) सिलुमे

सिलुमे नेवारहरूको एउटा रोपाइँ गीत हो। यस गीतसँग सम्बन्धित एउटा लोक कथा सिक्किममा पनि प्रचलित रहेको छ। यस लोककथाको प्रारम्भ दुई दम्पतीबाट हुँदछ। रत्नमानकी अत्यन्त सुन्दरी पत्नी मायादेवी र रत्नमानबिच धेरै माया-प्रीति थियो। शान्त अनि सुखमय दिनहरू बितिरहेको थियो। उनीहरूको दिनचर्या खेतीपाती गरेर बित्दथ्यो। उनीहरूको त्यस ठूलो खेतबारीमा प्रशस्त फसल लाग्दथ्यो। वर्षेनी फसल काटिसकेर, सबै काम सिद्धयाए पछि आफ्नी पत्नीलाई घरमा छाडेर रत्नमान प्रत्येक वर्ष काठमाडौँको उतर दिशातिर नुवाकोट भन्ने जिल्लामा स्थित एउटा धार्मिक तीर्थस्थल गोसाईँकुण्डको दर्शन गर्न जाने गर्दथ्यो।

गोसाईँकुण्डमा तीर्थयात्रीहरूको विशाल भीड जम्दथ्यो। त्यस वर्ष पनि रत्नमान अन्य भक्तहरूको साथ लागेर गोसाईँकुण्ड तीर्थस्थलको यात्रा गर्ने तरखरमा लाग्यो। आफुलाई एकलै छोडी तीर्थ जान तरखर गर्दै गरेको पतिलाई देखेर पत्नीले सोधी- ‘कहाँ जान लागेको?’ तपाईँसँग म पनि जान्छु। आजसम्म म कहिल्यै पनि तीर्थ गर्न गएकी छुइना। यस वर्ष म पनि तपाईँसँगै तीर्थ गएर दर्शन गर्ने, स्नान गर्ने मेरो धेरै वर्ष अधिदेखिको मनोकामना पूरा गरेर आउँछु’ भनेर जिद्दी गर्न थाली। माया देवीको जिद्दी देखेर रत्नमान एक क्षणका निमित्त निरूत्तर हुन्छ। केही क्षण गमेर आफ्नी पत्नीलाई सम्झाउँछ। ‘लोग्ने-स्वास्नीसँगै तीर्थ जात्रा गर्न गयो भने छुट्टिनु पर्छ भनेर तलाई थाहा छ त! कि त मर्नु पर्छ, कि त कुनै दुर्घटना हुन्छ, सँगै जानु हुँदैन’ भनेर टार्ने कोसिस गर्दछ।

पत्नीले आफ्नो जिद्दी छोडिना उ भन्छे- ‘त्यस्तो केही पनि हुँदैन। म तपाईँसँगै गएर तपाईँसँगै फर्किन्छु।’ पत्नीको आग्रह र जिद्दी टार्न नसकेर दुवैजनासँगै तीर्थ यात्राका लागि घरबाट निस्कन्छन्। ती पति-पत्नी तीर्थस्थलमा पुगेर दर्शन गर्न लागे। स्नानमा लीन रहेकी माया देवीको सुन्दर रूप देखेर मोहित भएको त्यहाँका मुखियाले आफ्ना रक्षकहरू पठाइएर माया देवीको अपहरण गर्न लगायो। र त्यस पछि त्यस सुन्दर नेवानीलाई मुखियाले मुखियानी बनाइएर ती त्यही राख्यो। अर्कातिर रत्नमान अचानक हराइएकी पत्नीलाई खोज्न थाल्यो। धेरै समय खोज्दा पनि पत्नीको अत्तोपत्तो लागेन। निरास भएर ऊ एकलै रूदैँ रूदैँ घर फर्कियो। घरबाट निस्कनुभन्दा पहिले रत्नमानले आफ्नी पत्नीलाई सम्झाएका कुरा झलझली सम्झयो। ‘लोकले मानेको कुरा कहाँ सिद्धिमिति हुन्छ र? साँच्चै नै पुरा हुन्छ। कि त लोग्ने-

स्वास्नी एकैचोटी सँगसँगै तीर्थ गर्न गइयो भने छुट्टिनु पर्छ कि त दुर्घटनामा परेर अकालै मर्नु पर्छ।’ ऊ आफ्नी पत्नीको सम्झनामा बिलौना गर्दै बेहाल भई सिलुमे गीत गाउँदै घर फर्कन्छ। धेरै समय पछि उसको पत्नी कसो-कसो गरेर त्यस मुखियाको जालबाट भागेर आफ्नो घर आइपुग्छे। रत्नमान आफ्नी पत्नीलाई देखेर अति नै खुसी हुन्छ। फेरि दुवैजना खुसीसाथ सँगै जीवन बिताउन थाल्छन्। धेरै दिन वियोगको पीडा सहदै गरेका पति पत्नी रत्नमान र माया देवी पुनर्मिलनको खुसियालीमा आनन्द विभोर भएर सिलुमे गीत गाउँछन्।

लोक जीवनमा कृषिकार्य गरेर जीवनधान्ने मानिसहरू फसल थान्को मान्को गरिसके पछि सिलुमे गीत गाएर खुसियाली मनाउने दस्तुर आज पनि यदाकदा रहेको देखिन्छ। त्यसरी नै लोकले मान्दै ल्याएको लोक विश्वासअनुसार आज पनि तीर्थ यात्रा गर्दा लोग्ने स्वास्नी एकै चोटी घरबाट निस्कनु हुँदैन भन्ने लोक मान्यता उत्तिकै प्रचलित रहेको पाइन्छ। दिनाङ्क २२.०१.२०२२ का दिन, सिक्किम विश्वविद्यालय, नेपाली विभागका अवकाशप्राप्त प्राध्यापक प्रतापचन्द्र प्रधानसँगको अन्तर्वार्ताबाट प्राप्त भएको ‘सिलुमे लोककथा’ हो। यस कथाको मूल भाव दुई दम्पती जीवनमा प्रेम, मेलमिलाप, भरोसा, विश्वास, साहस हुनु पर्छ भन्ने कथाको मूल उद्देश्य रहेको छ।

(ग) कुमारी र राक्षसको प्रेम कथा

उहिल्यै नै एक समयमा काठमाडौँमा श्वेतकाली अर्थात् न्यतमरु अजिमा र पचली भैरवको राजकालमा राक्षसहरूको आक्रमणले गर्दा त्यहाँका मातृका र भैरवहरू हराए। तर श्वेतकालीकी छोरी कुमारीको राक्षससँग प्रेम बसिसकेको कुरा भने कुमारीका आमा बुवालाई अतोपत्तो थिएन। कसैले सुइको पनि नपाउने गरी ती दुईजना बिचमा प्रेम सम्बन्ध भई रहेको थियो। तिनीहरूको गुप्त प्रेम सम्बन्धबारे श्वेतकालीका बहिनीहरूले थाहा पाए पछि यो खबर दिदी श्वेतकालीलाई बताए। श्वेतकालीलाई आफ्नी छोरीको राक्षससँग प्रेम रहेको कुरामा विश्वास नै भएन।

एक दिन त्यही राक्षस, एकजना सुन्दर राजकुमारको वेषमा आफ्नै छोरी कुमारीसँग प्रेमालाप गरिरहेको श्वेतकालीले आफ्नै आँखाले देखिन्। त्यसपछि आफ्ना बहिनीहरूसँग यस विषयमा के गर्नु पर्ने हो भनेर छलफल गर्ने निधो गरिन्। सबै बहिनीहरूले कुमारीलाई सम्झाई-बुझाई गर्नु पर्छ भनेर सर सल्लाह

दिए। त्यसपछि सबैजना मिलेर कुमारीलाई सम्झाई बुझाई गरेर आफुलाई दुःख दिने राक्षससँग सम्बन्ध नगर्ने चेतावनीसमेत दिएर आआफ्ना काममा व्यस्त भए।

‘हामीलाई दुःख, कष्ट दिई रहने शत्रु राक्षससँग तिमिले प्रेम गरेर के गर्नु खोजेको? सम्पूर्ण देवता-देवी, मनुष्य जाति र देशलाई समेत विध्वंस पारी धरापमा पार्ने राक्षससँग कुनै मूल्यमा पनि हाम्रो सम्बन्ध हुन सक्दैन। राक्षससँग मिल्नु भनेको संसारलाई धोखा दिनु हो। यस कारण यो सम्बन्ध तोडिदेऊ।’

राक्षससँगको प्रेमसम्बन्धलाई जालमा अन्धी भएकी कुमारीले सम्बन्धलाई तोड्न मानिन्। फेरि सबै दिदी बहिनी मिली धेरै सम्झाई-बुझाई गर्दा बल्ल उसले उनीहरूको कुरा सुनी। श्वेतकाली अजिमाले राक्षसहरूसँग बदला लिनका लागि छोरीको हातद्वारा राक्षसलाई मार्ने विचारले तन्त्रद्वारा एउटा अस्त्र बनाएर छोरीलाई दिइन्। छोरीलाई फर्काई-फुस्ताई गरी राक्षसलाई आफ्नो प्रेमजालमा फसाउने कुरामा छोरीलाई राजी गराइन्। राक्षस कुमारीको प्रेममा लीन भएको बेला त्यही तान्त्रिक खड्गद्वारा राक्षसलाई मार्ने मन्त्र पनि दिई पठाइन्। कुमारी पनि आमाको आज्ञा शिरोधार्य गरेर अस्त्र लुकाई राक्षससँग भेट गर्न गई। आफ्नो प्रेममा लीन भएको मौका छोपी आमाले सिकाए जस्तै गरी त्यही अस्त्र प्रहार गरी राक्षसलाई बध गरिदिइ। ‘रोजेकोसँग जीवन बिताउन पाइँन। अब म आजीवन कुमारी भएर बस्छु’ भन्दै उ विलाप गर्दै रुन थाली।

कुमारीको विलाप सुनेर श्वेतकाली पनि मर्माहत भइन्। आफ्नो वंशलाई घोर कष्ट दिने राक्षसलाई मारेर कुमारीले वंशका निम्ति जुन उद्धार कार्य गरी त्यस गुणका लागि उसलाई जीवित देवी कुमारीको रूपमा पूजा आराधना गर्न थालियो। यतिमात्र होइन कुमारी देवीले जुन साहस देखाएर आफ्नो प्रेमको बलिदान दिई सो सबैले प्रशंसा गर्न थाले। यसरी कुमारीले जगत रक्षाका लागि राक्षस कुलको नाश गर्ने बाटो खोलिदिइ। त्यस बेलादेखि श्वेतकालीकी छोरी कुमारी जीवित देवी कुमारीको रूपमा पूजिदै आएको हो भन्ने लोकविश्वास आज पनि उत्तिकै विश्वसनीय रहेको छ। नेवार समाजमा अझै पनि जीवित देवी कुमारीको पूजा गरी जात्रा गरिने चलन रहेको छ।

‘कुमारी र राक्षसको प्रेम कथा’-मा श्वेतकालीकी छोरी कुमारीले आफ्नो परिवारका लागि मात्र होइन मानव जातिलाई राक्षसको प्रकोपदेखि बचाउन आफ्नो प्रेमको बलिदान दिइएको कथाको घटना वर्णन छ। यस कथाले लोककल्याणका लागि प्रेमको बलिदान दिने जीवित कुमारीको त्याग र समर्पण

जस्तो महान् कार्यको सम्मान र कदर देवीको रूपमा पूजा अर्चना गर्दै आएको परम्परा र लोकमान्यतालाई देखाएको छ। प्रस्तुत कथाका स्रोत वक्ता रिनाक, पूर्व सिक्किम निवासी गणेश प्रधान हुन्। उनले यसै कथालाई *स्मारिका*- वार्षिक पत्रिका सन् २०१७ मा प्रकाशित गराएको हुन्।

४.१.८ चलाखी र धूर्त्याङ्का लोककथा

(क) सिकर्मीकी चनाखो छोरी

कुनै एक समयको कुरा हो। एकजना सिकर्मी राजाको दरबारमा काम गर्थ्यो। उसको एउटी सानी छोरी बाहेक अरू आफ्नो भन्ने कोही पनि थिएनन्। दरबारमा काम गर्न जाँदा उसले आफ्नी छोरीलाई पनि आफूसँगै लिएर जान्थ्यो। एकदिन सिकर्मीले छोरीले दरबारमा केटाकेटीहरू घोडसवारी गर्दै गरेको देखी। उसलाई पनि घोडसवारी गर्ने इच्छा जाग्यो। उसले आफ्नो बाबुलाई आफ्नो लागि घोडा किनीदिनु होस् भनेर अनुरोध गरी।

उसको बाबुले सोध्यो ‘तिमीलाई किन घोडा चाहिन्छ?’

छोरीले उत्तर दिई ‘घोडसवारी गर्नु बाबा!’

बाबुले भने ‘घोडालाई देखेरख गर्नु र पाल्नु गाह्रो छ।’

छोरीले जवाफ दिई ‘मलाई थाहा छ बाबा, दरबारमा मैले देखेकी थिएँ।’

बाबाले सानी छोरीको कुरालाई अस्वीकार गर्न नसकेर उसको लागि एक प्रकारको भिन्न प्रजातिको एउटा सानो खालको घोडा किन्यो। घोडा पाएर छोरी खुशी भई उ दिन रात घोडाको हेरचारमा व्यस्त रही। दत्तचित्त लगाएर राम्ररी घोडाको हेरचार गरेका कारण त्यो चाँडै नै एउटा सुन्दर घोडामा विकसित भयो। दरबारमा उसले घाँस भएको ठाउँतिर आफ्नो घोडा चराउनु लान्थी। त्यहाँबाट भएर जाने सबैले उसको घोडाको प्रशंसा गर्थे। चाँडै नै यो सुन्दर घोडाको खबर चारैतिर फैलियो र यो कुरा राजाको कानमा पनि पुग्यो। राजालाई पनि त्यो सुन्दर घोडा हेर्ने उत्सुकता जाग्यो। एक दिन राजा घोडा हेर्न गए र सिकर्मीको छोरीको सुन्दर घोडा देखेर धेरै प्रभावित भए।

राजाले सिकर्मीलाई बोलाएर भने ‘मलाई तिम्रो घोडा देऊ, त्यसको बदलामा म तिम्रीलाई तिम्रीले चाहे जति पैसा दिनेछु।’ सिकर्मी दोधारमा पन्यो। उसले राजाको प्रस्तावलाई स्वीकार गर्न सकेन, न ता अस्वीकार गर्न नै सक्यो। छोरीको रहरको घोडा हुनाले राजाको प्रस्तावलाई तुरन्तै स्वीकार गर्न सकेन।

सिकर्मीले राजालाई भन्यो ‘मेरी छोरीले घोडा दिन मान्ने छैन।’

सिकर्मीको जवाफ सुनेर राजा दुःखी भए।

तापनि राजाले घोडा हत्याउने विचार गरेर भने- ‘म तिम्रीलाई एकको सट्टामा एक जोडी घोडा दिन्छु र तिम्रीले मागे जति पैसा पनि दिन्छु।’

राजाको कुरा सुनेर सिकर्मी तुरन्तै घर पुग्यो र छोरीलाई वृतान्त सुनायो। तर छोरी राजालाई घोडा दिन राजी भइन। सिकर्मीकी छोरीको निर्णय थाहा पाएर राजा निककै असन्तुष्ट भए। तापनि घोडा हत्याउनका लागि कसो गर्नुपर्ने उपाय र सल्लाहका निमित्त राजाले आफ्ना मन्त्रीहरूसँग छलफल गर्न सहयोग मागे। राजाले भने ‘सिकर्मी! यदि तिम्रीले मलाई घोडा नदिने हो भने, तिम्रीले मेरो लागि एउटा दूध नखाने बिरालो ल्याउनु पर्छ र ल्याउन नसकेमा म तिम्रो सर्वस्व लिएर जान्छु।’ घर फर्केपछि सिकर्मी धेरै चिन्तित भयो। छोरीले बाबुको उदास अनुहार देखेर सोधी, ‘के भयो बाबा? किन तपाईंको अनुहार उदास देखियो?’

राजासँग भएको सम्पूर्ण वृतान्त सिकर्मीले छोरीलाई सुनायो।

‘सुन्! मेरी छोरी, हामी राजासँग लड्न सक्दैनौ। तिम्रो घोडा राजालाई दिईहाल, किनकि दूध नखाने बिरालो भेट्टाउन असम्भव छ।’

छोरीले भनी ‘म यस्तो बिरालो ल्याउन सक्छु।’ उसले आफ्नो बाबालाई राजाबाट अग्रिम पैसा ल्याउन आग्रह गरी। उसले आफ्ना बाबुलाई चारवटा बिरालोका बच्चा घरमा ल्याउन अनुरोध गरी। त्यसपछि उसले बिरालोका बच्चाहरूलाई आफ्नो अगाडि दूधको कचौरा राखेर तालिम दिन थाली। बिरालाको बच्चाहरू दूध पिउन कचौराको नजिक आएपछि छोरीले बिरालोका बच्चाहरू भाग्न सकेसम्म तिनीहरूमाथि दूधको कचौराबाट पानी झरेझै दूधको वर्षा गरी दिन्थी। बिरालोका बच्चाहरूलाई दूधको कचौरा देख्ने बित्तिकै भाग्न थाले। बिरालाका बच्चाहरूको पूर्ण तालिम भएपछि राजासामु ल्याइयो।

दरबारका मन्त्रीहरू र अधिकारीहरू पनि घटनाको साक्षी हुन वरपर जम्मा भए। जब दूधको कचौरा बिरालोका बच्चाहरूको छेउमा ल्याइयो तब तिनीहरू त्यहाँबाट भागे। राजा र उनका अधिकारीहरू आफ्नो योजनामा असफल भए। फेरि तिनीहरूले अर्को योजना बनाए। राजाले सिकर्मीलाई माटोको भाँडो आकारको फर्सी ल्याउने आदेश दिए। सिकर्मी असफल भएमा राजाले ज्यान लिने धम्की पनि दिए। सिकर्मीले आफ्नी छोरीलाई घोडा दिन बिन्ती गरे तर छोरी फेरि पनि मानिना।

‘म घोडा राजालाई दिने छैन। बरू, म राजाको निम्ति माटोको भाँडो आकारको फर्सी फलाउँछु।’ राजाले भने जस्तै फर्सी किन्न उसले आफ्नो बाबालाई पैसा माग्न दरबारमा पठाइ। त्यसपछि उसले आफ्नो भान्सा घरको बगैँचामा साधारण फर्सीको बीउ रोपी। त्यसको हेरचार गर्न थाली। केही हप्तापछि त्यहाँबाट एउटा बिरुवा उम्रियो। केही दिनमा नै फर्सीको बोटमा धेरै फर्सी फले। छोरीले ती फर्सीमध्ये एउटालाई माटोको भाँडोमा राखी र बढ्न दिई। केही हप्तापछि उसले माटोको भाँडो फुटाइ। त्यहाँ एउटा सुन्दर भाँडोको आकार भएको फर्सी फल्यो। त्यो राजाको दरवारमा पुऱ्याइयो। त्यो देखेर दरबारका सबै मानिसहरू छक्क परे। तर राजाले आफ्नो ढिपी छोडेनन्। राजाले पुनः बैठक बोलाए र सिकर्मीलाई पनि उपस्थित बन्ने हुकूम गरे र भने, ‘ए मान्छे, तिमी धेरै ज्ञानी छौ, त्यसैले मेरो लागि स्वर्गमा एउटा मन्दिर बनाइदेऊ नत्र म तिप्रो सम्पत्ति र जीवन खोस्ने छु।’

यसपटक सिकर्मी निक्कै उदास भयो र छोरीलाई भन्यो ‘अब के गर्ने? स्वर्गमा मन्दिर कसरी बनाउने?’ छोरीले निडरसाथ जवाफ दिई ‘तपाईं नडराउनु होस् बाबा, म राजाको निम्ति स्वर्गमा मन्दिर बनाउने छु।’ विदेशबाट विशेषज्ञ राजसिकर्मी नियुक्त गर्नका निम्ति उसले बाबालाई अग्रिम पैसा ल्याउन फेरि दरबार पठाइ। त्यसपछि उसले दर्जनौं सुगा ल्याइ र सुगाहरूलाई रटाउन थाली ‘मलाई इँटा देऊ, माटो देऊ।’ छोरीको तालिम पाएपछि सुगाहरू टाढा आकाशमा उड्न जान्थे। चराहरू सिकर्मीकी छोरीसँग जोडिएका हुनाले तिनीहरू जहाँ गए पनि फर्केर उ भएको ठाँउमा आउजाउ गर्थे। केही महिना पछि सिकर्मी दरबारमा गयो र आफ्नी छोरीले जे गर्नु भनेकी थिई त्यही गर्यो।

सिकर्मीले राजालाई बिन्ती गर्यो- महाराज! ‘भोली मन्दिर निर्माण गर्ने विशेषज्ञ राजसिकर्मी आउँदैछन्। त्यसैले सार्वजनिक मैदानमा इँटा र माटोका थुप्रोको भण्डार गर्नुहोस्। धार्मिक रूपमा शुभ दिन भएकाले गर्दा राजाले नै शिलान्यास गर्नुपर्ने छ।’

राजा यस कार्यका लागि राजी भए। भोलिका दिन राजा र उनका अधिकारीहरू सार्वजनिक मैदानमा भेला भए। सिकर्मीकी छोरीले आफ्ना सबै सुगाहरूलाई आकाशमा उड्न छोडीदिई र ऊ बाबुसँग मैदान पुगी। तब सुगाहरूको आवाजले गर्दा आकाश गुन्जन थाल्यो।

‘मलाई इँटा दिनुहोस्, मलाई माटो दिनुहोस्।’

सिकर्मीकी छोरीले राजातिर फर्केर भनी, ‘महाराज!, कृपया यिनीहरूलाई इँटा र माटो दिनुहोस्।’ वातावरण एकदम शङ्कास्पद र रहस्यमय बन्यो। राजा छक्क परे। वक्र ओठ बनाइएर विस्फारित नेत्रले आकाशतिर हेर्न थाले। तर त्यहाँ जम्मा भएका सबैले ताली बजाएर त्यो दृश्य रमाइलो मानेर हेर्न थाले र राजालाई हेर्दै हाँस्न थाले। अन्तमा राजालाई भान भयो कि सिकर्मी र उसकी चतुर छोरीले उनलाई मूर्ख बनाइरहेका छन्। उनलाई आफू पराजित बनेको अनुभव भयो। त्यसछि राजा केही नभएको जस्तो गरी दरबारमा फर्केर गए।

प्राप्त नेवारी लोककथा पी प्रधान, नाम्ची कन्या उच्च माध्यमिक पाठशालाबाट प्राप्त भएको कथा हो। यस कथामा राजा र प्रजा भएको मानव पात्र, परिवेश अनि घटना रहेको छ। कथाको मुख्य उद्देश्य उमेर, पद, धन, दौलतभन्दा पनि ठूलो बुद्धि, साहस हो भन्ने सन्देश यस कथाले दिएको छ। सिकर्मीकी छोरी आफू बुद्धिमानी र साहसी भएका कारण आफ्नो घोडा, बाबुको ज्यान र धनसम्पति पनि बचाउन सक्षम बनी।

(ख) बुद्धिमानी बाख्राको कथा

उहिले नै एक समयमा, एउटा गाउँमा एकजना किसान बस्थ्यो। त्यस किसानले आफ्नो घरमा स-साना भेडाहरूसँग एउटा बाख्रा पनि पालेको थियो। ती भेडाहरू यता उता उफ्रने, हाम फाल्ने गर्थे। किसानका छोराछोरीहरू धेरै उदण्ड र छुकछुके थिए। तिनीहरूले ती ससाना भेडाहरूलाई सताउने गर्थे। जहिले पनि तिनीहरूलाई चोट पुऱ्याउने गर्थे। किसानका आफ्ना छोराछोरीहरूको यस्तो दुर्व्यवहार देखेर हैरान भइसकेको थियो। ससाना भेडाहरू पनि दिनहुँ केटाकेटीहरूबाट पाइने यातना सहन गर्न नसकेर थकित भइसकेका थिए। एक दिन ती ससाना भेडा साथीहरूलाई लिएर किसानको घरबाट भाग्ने निर्णय गर्‍यो। उनीहरू कसैलाई यहाँ पत्तो नै नदिइकन एकदिन आफ्नो मालिकको घरबाट भागेर गए। लामो यात्रा गरेपछि उनीहरू घनघोर जङ्गलमा पुगे। त्यसपछि तिनीहरू एउटा रुखमुनि आश्रय लिएर बसे। भोलि

बिहान उठ्दा ससाना भेडा साथीहरू वरपर हेर्दै रोइरहेका थिए। बाख्राले वरपर हेर्‍यो। उसले एउटा ठुलो बाघ आफ्ना साथीहरू भए तर्फ अघि बढिरहेको देख्यो। बाख्राले भेडाहरूलाई भन्यो- ‘मेरा प्यारा बच्चाहरू, तिमीहरू चिन्ता नगर। मैले आज बिहान तिमीहरूका निम्ति स्वादिष्ट भोजनको व्यवस्था गरेको छु।’ उ हेर त, उता... हाम्रो नजिक आउँदै छ। हामी सबैसँगै मिलेर यसलाई खाने छौं। तिमीहरूले पनि धेरै दिनसम्म पर्खिराखेका थियौ। लु... आज भगवान हामीप्रति धेरै नै दयालु हुनुभएको छ। यस्तो कुरा सुनेर बाघ अति डरायो र अचम्म मान्यो। उसलाई मार्न सक्ने र खान सक्ने हिम्मत भएको प्राणी पनि यस धरतीमा रहेछ भनेर कहिल्यै पत्याउनै नसकिने कुरा उसले पनि सुन्यो। बाघले विचार गर्‍यो। अब मेरो ज्यान त खतरामा रहेछ यहाँबाट भाग्नु नै मुनासिब हुनेछ। डरले काँप्दै उ तुरुन्तै जङ्गलतिर भागेर गयो। रुखमा बसेको बाँदरले सब घटना हेरिरहेको थियो।

बाघलाई देखेर उ हाँस्न थाल्यो र ठट्टा गर्दै बाघलाई सोध्यो- ओहो! पशुहरूका राजा, तिमी किन यसरी दौडिएको? यस्ता जाबो पशुहरूसँग पशुराज भएर डराएको तिमी? यी त तिम्रा आफ्नो खाजा जतिकै मात्र हुन्। बाघ भएर पनि जाबो बाख्रासित डराएको? अब कायर जस्तो भएर भाग्ने? बाघले बाँदरको कुरा सुनेर भन्यो- होइन! होइन! म साँच्चै भयभीत भएको छु। यिनीहरू त साँच्चै नै ठूलो जनावर रहेछ।

बाँदरले भन्यो- ‘यदि तिमीलाई डर लाग्यो भने म तिमीलाई साथ दिन्छु।’

बाघले उत्तर दियो- ‘मलाई मूर्ख नबनाऊ। यो मेरो जीवन र मृत्युको कुरा हो। तिमी उप्रेर रुखमा चढ्न सक्छौ। तर अन्तमा म मर्नेछु र मलाई तिनीहरूले खाने छन्।’

बाँदरले भन्यो- तिमी साँच्चै ठूलो मूर्ख रहेछौ। ‘तिमीलाई मेरो कुरामा विश्वास लागेन भने हामी आआफ्नो पुच्छर एकै ठाउँमा बाँधौ। अनि तिमीले मलाई पछ्याउनु। म तिमीलाई बाख्रासम्म पुराइ दिन्छु।’

बाँदरको प्रस्तावसँग बाघ सहमत भयो। अर्कातिर बाख्राले बाँदरको नियत बुझिहाल्यो। बाख्रा निककै साहसी निडर थियो। बाघका अघि बाख्रा निककै होसियारी र चतुर बन्यो। बाघसँग बाख्रा डराएको पनि थिएन। बाघ र बाँदरले सँगसँगै पुच्छर बाँधे। बाँदर बाघलाई लिएर भेडाहरूको भीडमा गयो।

बाख्राले निर्धक्क भएर बाँदरलाई सोध्यो- ‘मैले तिमीलाई मेरो लागि दुईवटा जनावर ल्याउन आदेश दिएको थिएँ। तिमीले एउटा मात्र ल्यायौ? मेरा छोराछोरी धेरै दिनदेखि भोकाएका छन्। बुझ्नेनौ? जे होस्,

अहिलेको लागि यो जनावर पर्याप्त छ।' तर सुन, तुरुन्तै अर्को ल्याउनु नबिर्सनु।' यो सुनेर बाघ अति नै डरायो। बाघ तुरुन्तै आफ्नो पुच्छर फुत्काएर त्यहाँबाट भाग्यो। आफ्नो पुच्छर जोडले थुत्दा बाघको पुच्छरसँगसँगै बाँदरको पुच्छर पनि तानिए छ। बाँदरको पुच्छर चुँडियो। यसरी मूर्ख बाघको सङ्गतका कारण बाँदरले आफ्नो पुच्छर नै गुमायो। पुच्छर विहीन भएका कारण बाँदर लिडे पुच्छर लिएर लुकदै छिप्यै हिँड्न थाल्यो।

पाँच माइल, तादोड, गान्तोक निवासी कल्पना प्रधानद्वारा प्राप्त उक्त लोककथा नेवारी समाजमा अद्यावधि प्रचलित छ। यस कथाको उद्देश्य हो- शक्ति र बलभन्दा पनि ठूलो बुद्धि अनि आत्मविश्वास नै हो। बाख्रा आफू साहसी अनि बुद्धिमानी भएका कारण दुष्ट व्यवहार भएका मालिकका छोराछोरीबाट आफ्ना पाठाहरूलाई बचाउन सफल भयो। घनघोर जङ्गलमा पनि बाख्राले निर्धक्क भएर हिँड्ने साहस गर्‍यो। बाँदरको दुष्ट योजनालाई उल्टो पारिदियो। धूर्त योजनाको परिणाम पनि बाँदरले नै भोग्नु पर्यो। साहस र बुद्धिका कारणले गर्दा बाख्राले उसको जीवन मात्र नभई उसका ससाना भेडा साथीहरूको ज्यान पनि बचायो। यस कथामा मानव पात्र भएका पात्रहरू किसान र उसका दुष्ट व्यवहार भएका छोराछोरीहरू हुन्। मानवेतर पात्र भएका पात्रहरू बाघ, दुष्ट बाँदर, बुद्धिमानी बाख्रा र ससाना भेडाका छरौतोहरू आदि हुन्।

४.१.९ दैवी लोककथा

(क) देवी कुमारी

नेपालका मल्ल राजाका शासन कालमा एकजना मल्ल राजाले धेरै भक्ति भावनासित देवीको सेवा गर्दा देवीले सपनामा भनिन्- राजन्! तिमीले स्त्री जातिलाई कहिल्यै पनि नदेखाई यस्तै विधिले भक्तिभावपूर्वक पूजा गरेर मलाई चोखो स्थानमा स्थापना गरी राख्न सक्यौ भने तिमीसित दिनको एक फेर पासा खेलन म स्वयम् आउँछु। यसरी देवीबाट आज्ञा हुँदा राजाले आफ्नो गुरुसित सल्लाह गरी देवीको आज्ञाबमोजिम हिराको यन्त्र बनाई प्रतिष्ठापूर्वक पूजा गर्न थाले।

त्यस पछि देवी सधैं नै दिनको एकपल्ट आएर राजासँग पासा खेल्ने गर्थिन्। यसरी समय बित्दै जाँदा एक दिन राजाकी छोरीले छल गरेर साँचो चोरेर ताल्चा खोलेर देवीको पूजा गरिन्। पूजा गरेपछि ताल्चा लगाएर साँचा अधिकै स्थानमा राखीदिई भोलीपल्ट राजा पासा खेलन जाँदा देवी प्रत्यक्ष रूपमा

प्रकट भईनन्। यसो हुँदा राजा विलाप गर्न लागे। देवी प्रकट नहुनुमा के कमी हुनसक्छ भन्ने लागेर देवीलाई पुकार गर्न लागे। यसरी भक्तिभावपूर्वक बिन्ती गर्दै गर्दा अचानक आकाशवाणी भयो- 'राजन!', अब उप्रान्त तिमीले मेरो प्रत्यक्ष दर्शन पाउने छैनौ। मेरो बोली पनि सुन्न पाउने छैनौ। तिमीलाई थाहा छ? तिम्रो छोरीले साँचा खोलेर मेरो दर्शन मात्र गरिन तर पूजा गरेर मलाई छोएकी पनि छ। अब उप्रान्त म चाण्डाल जातिकी छोरीका अङ्गमा प्रवेश गरेर मात्र तिमीसित बोल्ने छु। देवीले शाक्य वंशकी छोरीको शरीरभित्र प्रवेश गरीकीले उसलाई देवी रूप मान्नु पर्ने भयो।

यस प्रकारको आकाशवाणी सुनेर राजा आत्तिए। सबै शास्त्रहरू खोजेर हेर्नथाले। शास्त्रमा कर्मचाण्डाल जाति सुनार काम गर्ने बाँडा अथवा शाक्य जात रहेछ भनेर थाहा पाएँ। देवीको इच्छानुसार बाँडाकी छोरीलाई कुमारीका रूपमा पूजा गर्ने चलन शुरू भयो। किन तुलजा भवानीले बाँडा अथवा शाक्य कुमारीलाई नै रोजिन्? भनी शाक्यहरूमा खुल्दुली भयो। शाक्यहरूले देवता भनेर प्रतिष्ठापित मानेर सुन, चाँदी पगालेर मूर्ति बनाउने हुनाले यस जातलाई चाण्डाल जात भनिएको हो। आजसम्म पनि कुमारी छनौट हुँदा वा कुमारी पदका लागि शाक्य जातबाट नै कुमारी हुनु पर्छ भन्ने मान्यता, आस्था र विश्वास रहेको छ।

यस कथासित एउटा किंवदन्ती पनि यसरी रहेको पाइन्छ कि तुलजा देवीले त्यस बेला आफ्नो गृहपूजा गर्ने तन्त्रमन्त्रसित जन्त्र बनाउने तरीका पनि राजालाई बताइन्। जो स्त्री जातिबाट गुप्त राख्ने, स्त्री जातिलाई यस विषयमा जानकारी नदिने, नदेखाउने र नसुनाउने बाचा गरेर तुलजा देवी अन्तर्ध्यान भइन्। यो लोककथा दिनाङ्क ०४.०२.२०२२ का दिन सिच्छे, गान्तोक निवासी, पचास वर्षीय पवित्र प्रधानसँग लिएको अन्तर्वार्ताद्वारा प्राप्त भएको नेवारी लोककथा हो। यस कथामा नेवारहरूले मान्ने गरेको जीवित देवी कुमारीको कथा रहेको छ। मल्ल राजाहरूको इष्ट देवी तलेजु भवानीले शाक्य वंशकी कुमारीमा आफ्नो रूप प्रकट गरेर दर्शन दिन थालेको कथा छ।

(ख) कुमारी जात्रा

शाह वंशको शासन कालभन्दा अघि काठमाडौँ उपत्यकामा मल्लहरूको राज्य थियो। मल्ल राजाहरूका इष्टदेवी तलेजु भवानी थिइन्। कान्तिपुरका राजा जयप्रकाश मल्लले तलेजु भवानीको पूजा गरी उनलाई खुसी पारेका थिए। तलेजु भवानी राजा जयप्रकाश मल्ललाई दर्शन दिन र पासा खेल्न उनकै दरबारमा

आउँथिन्। एक दिन पासा खेलिरहेकै बेलामा जयप्रकाश मल्ल तलेजु भवानीको सुन्दरता देखेर मोहित भएर एकटक हेरिरहे। भवानीलाई राजाको यस्तो व्यवहार मन परेन। भवानी तुरुन्तै त्यहाँबाट अन्तर्धान भइन्। राजा आफूले गरेको गल्तीका कारण आफै लज्जित भए। त्यसै रात राजाले सपना देखे। सपनामा तलेजु भवानीले भनिन्- ‘तिमीले नारीको मर्यादाको विचार गर्न सकेनौ। म अब पासा खेलन तिम्रा दरबारमा कहिले पनि प्रत्यक्ष रूपमा आउँदिन। अबदेखि उसो तिमीले मेरो प्रत्यक्ष दर्शन पाउने छैनौ। यदि मेरो दर्शन गर्ने मनसुबा भए कुनै कुमारी कन्यामा मात्र मेरो छाया रूपको दर्शन पाउने छौ।’

केही समय पछि एक दिन राजा जयप्रकाश मल्ल स्वयम्भूतिर डुलेर फर्किदै थिए। बाटोमा उनले एउटा परिवारका सदस्यहरू आनन्दपूर्वक भोज खाइरहेका थिए। तिनीहरूसँग एउटी कुमारी कन्या पनि सामेल थिइन्। राजालाई देखेर कुमारी खितितिति हाँसिन्।

राजाले ‘किन हाँसेको?’ भनी सेनालाई कुमारीकहाँ सोध्न पठाए।

कुमारीले मुसुमुसु हाँसदै भनिन्- ‘म किन हाँसेकी, राजा आफैले जानुन्। राजा भए पछि आफैले विचार गर्नुपर्छ।’

दरबारमा पुगे पछि राजाले मनमनै विचार गरे- ‘ती बालिका तलेजु भवानीले सपनामा भनेकी कुमारी नै पो हुन् कि त?’

सोधखोज गरे पछि राजाले थाहा पाए। उनी काठमाडौँकै शाक्य परिवारकी कुमारी छोरी रहिछन्। सपनामा राजालाई तलेजु भवानीले भनेकी बालिका उनी नै रहिछन्।

त्यसपछि राजा बालिकाकै घरमा पुगे। तलेजु भवानीसँग पासा खेल्ला उनीबाट भएको गल्तीका कारण आफूले पाएको दण्ड स्वीकार गर्दै अब उसो उनीबाट त्यस्तो गल्ती नहुँने वचन दिए र घोर पश्चताप गर्दै बालिकासँग क्षमा मागे। ती बालिकाले राजालाई क्षमा गरी टीका लगाइदिइन् र आशीर्वाद दिइन्। राजा जयप्रकाश मल्लले आफ्नो दरबारको दक्षिणतिर कुमारीका लागि एउटा चिटिक्क परेको घर बनाउन लगाए। घर तयार भएपछि धूमधामसित जात्रा गरेर कुमारीलाई त्यस घरमा राखे। कुमारीलाई जीवित देवीको रूपमा पूजाआजा पनि गर्नथाले। तलेजु भवानीको सम्मानमा उनको छाया रूप ती बालिकालाई जीवित देवी कुमारीको दर्जामा राखेर उत्सव रूपमा कुमारी देवीको जात्रा गर्न थाले।

त्यसै समयदेखि लोकमा कुमारीको हातबाट राजाले टीका लगाउने चलन चलिआएको पाइन्छ। आज पनि इन्द्रजात्राका अवसरमा जीवित कुमारीको जात्रा पनि गर्ने गरिन्छ। यसरी तलेजु भवानीकै शक्ति र स्वरूपको प्रतीक मानेर इन्द्र जात्रामा नै जीवित कुमारीको पूजा तथा जात्रा गरिने चलन मल्लकालदेखि नै थालिएको हो भन्ने लोकविश्वास र मान्यता नेवार समुदायमा अद्यावधि रहेको पाइन्छ।

प्रस्तुत नेवारी लोककथा सिक्किम नेवार गुठी पत्रिकामा प्रकाशित कुमारी जात्राको कथा उल्लेखित छन्। सिक्किममा पनि सन् २०१० देखि सांस्कृतिक उत्सवका रूपमा इन्द्र जात्रासँगै कुमारी जात्रा गर्ने चलन रहेको पाइन्छ। काठमाडौँमा मनाइने इन्द्र जात्रामा जीवित कुमारीको पनि जात्रा गराइन्छ तर सिक्किममा मनाइने इन्द्र जात्रामा भने जीवित कुमारीका स्थानमा कुमारीको तस्वीर स्थापना गरेर उक्त उत्सव मनाइन्छ।

४.२ निष्कर्ष

सिक्किमका नेवार लोक समुदायमा प्रचलित रहेका नेवारी लोककथामा विभिन्न स्वरूप र प्रवृत्ति रहेका छन्। ती मध्ये ऐतिहासिक, धार्मिक, सामाजिक, भौगोलिक, सांस्कृतिक, अर्ती-उपदेशात्मक, प्रेम प्रणयपरक, मूल्य-मान्यता, खानपान, जात्रा, चाडपर्व, जातीय चिन्हारी, लोक विश्वास आदि प्रमुख रहेका छन्। यी विभिन्न लोककथाले नेवार लोक जीवन शैलीको चित्रण गरेको पाइन्छ। सङ्कलित लोककथाहरूलाई वर्गीकरण गर्दा जम्मा नौ भागमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ- ऐतिहासिक लोककथा, सांस्कृतिक लोककथा, अर्ती-उपदेशका लोककथा, दैवी लोककथा, पशु-पन्छीका लोककथा, धार्मिक लोककथा, चलाखी र धूर्त्याइँका लोककथा, प्रेम-प्रीतिका लोककथा जस्ता कथाहरू प्रचलित रहेका छन्। नेवारी लोक परम्परामा रहेका लोककथाहरूले देवी-देवता तथा दैवी शक्ति सम्पन्न अतिमानव, राक्षसवृत्ति भएका चरित्र, घटना आदिमा पनि आस्था-विश्वास राखेको पाइन्छ। विषयवस्तुगत आधारमा हेर्दा सिक्किमका नेवारी लोककथाहरू ऐतिहासिक, धार्मिक, सांस्कृतिक, सामाजिक, उपदेशात्मक, काल्पनिक विषयवस्तुमा आधारित रहेको पाइन्छ। पात्र प्रयोगका दृष्टिले हेर्दा सिक्किमका नेवारी लोककथाका पात्रहरूमध्ये मानव, देवी-देवता, भूत-प्रेत, राक्षस, पशु-पन्छी आदि प्रमुख रहेका छन्। यी चरित्रहरूको स्वभाव हेर्दा ती शक्तिशाली, आज्ञाकारी, बुद्धिमानी, चतुर, मूर्ख, दुष्ट, कोमल, प्रेममय, परोपकारी स्वभाव रहेका पाइन्छन्। कथामा यस्ता चरित्र र पात्रहरूको प्रयोगद्वारा नै लोककथा अति नै

रोचक, मनोरञ्जन साथै अर्ती-उपदेशपरक हुँदछ। प्रस्तुत लोककथाहरूमा स्वर्ग लोक र पृथ्वी लोकका कृषि लोक जीवन, आर्थिक, धार्मिक, सांस्कृतिक आदि परिवेश र वातावरणको चित्रण रहेको पाइन्छ। नेवारी लोककथाहरूमा भौगोलिक वा क्षेत्रिय भेद अनि विशेषता पनि पाइन्छ। सिक्किम राद्यभिन्नै पनि पूर्व, पश्चिम र दक्षिण जिल्लाको भाषिक प्रयोग, शब्द चयनमा केही भिन्नताका साथै कथाको कथ्यविषय र लोक विश्वासमा आंशिक भिन्नता रहेको पाइन्छ।

पाँचौं अध्याय

उपसंहार एवम् निष्कर्ष

पाँचौँ अध्याय

उपसंहार एवम् निष्कर्ष

५.१ उपसंहार

लोकाख्यानको आद्यरूप अध्ययन पद्धति विभिन्न देश देशान्तर तथा विश्वमा नै प्रयोग प्रचलनमा आएको पद्धति हो। यहि पद्धतिलाई आधार मानेर विश्वका धेरै देशहरूका लोकाख्यानहरूको अध्ययन भइरहेको छ।

विश्वका अन्य समाज र समुदायसह सिक्किमका नेवार जातिका पनि आफ्नै लोक विश्वास मौलिक जीवनशैली छ। सभ्यताको विकाससँगै नेवार जातिका जीवनशैलीमा पनि परिवर्तन आएको पाइन्छ। केही पौराणिक मान्यता, आस्था विश्वास, विधिविधान, रीतिरिवाज, धर्म संस्कृति आदि उनीहरूले मान्दै आएका छन्।

प्रस्तुत लघु शोध प्रबन्धको शीर्षक *नेवारी लोककथाको सर्वेक्षणात्मक अध्ययन* रहेको छ। यस शोधकार्यमा गृहीत विषयको समुचित अध्ययन गर्नाका निम्ति यहाँ मुख्य गरेर पाँचवटा अध्याय निर्धारण गरिएको छ। लघु शोध प्रबन्धको पहिलो अध्यायमा शोध कार्यको परिचयअन्तर्गत शोधको शीर्षक, शोधको परिचय, शोधको समस्या, शोधको उद्देश्य, पूर्वकार्यको सर्वेक्षण अनि समीक्षा, शोधको प्रयोजन, शोध विधि, शोध सीमा अनि शोधको रूपरेखा उपशीर्षक राखिएको छ।

शोध कार्यको परिचयबाट थालिएको यस अध्यायमा समस्याकथन उपशीर्षकमा नेपाली लोककथाको पृष्ठभूमि कस्तो छ?, विषयवस्तुका दृष्टिकोणले नेवारी लोककथाहरूको स्वरूप कस्तो छ?, नेवारी लोककथामा जीवनदृष्टि कसरी अभिव्यक्त भएको छ? जस्ता समस्याहरू राखिएका छन्। यी समस्याहरूलाई उद्देश्यकथन उपशीर्षकमा नेपाली लोककथाको पृष्ठभूमिबारे खोज अनुसन्धान गर्नु, विषयवस्तुका दृष्टिकोणले नेवारी लोककथाहरूको स्वरूप पत्तो लगाउनु, नेवारी लोककथामा अभिव्यक्त जीवनदृष्टिबारे प्रकाश पार्नु जस्ता उद्देश्यहरू राखिएका छन्। शोध प्रयोजनको उपशीर्षकमा नेवारी लोककथाको सर्वेक्षणात्मक अध्ययन गर्दै र मूल्याङ्कन गर्नाका साथै सिक्किम विश्वविद्यालयको नेपाली विभागअन्तर्गत एमफिल तहको पाठ्यक्रमको परिपूर्तिका निम्ति शोध कार्य गरिएको हो। यस लघु शोध प्रबन्धमा आगमनात्मक विधि अनि सर्वेक्षणात्मक पद्धतिको प्रयोग गरिएको छ।

प्रस्तुत लघु शोध प्रबन्धको शीर्षक *नेवारी लोककथाको सर्वेक्षणात्मक अध्ययन* रहेको हुनाले शोधको सीमाङ्कन *नेवारी लोककथाको सर्वेक्षणात्मक अध्ययनमा नै केन्द्रित रहेर सिक्किममा प्राप्त नेवारी लोककथाहरूको सङ्कलन गरी सर्वेक्षणात्मक अध्ययन गरिएको छ।*

प्रस्तुत लघु शोध प्रबन्धको दोस्रो अध्यायमा नेपाली लोककथाको सैद्धान्तिक परिचय दिइएको छ। यसअन्तर्गत लोकवार्ताको अर्थ, परिचय र लोकवार्ताको क्षेत्रबारे चर्चा गरिएको छ। लोकवार्ताका शाखाअन्तर्गत लोक साहित्यको परिचय, परिभाषा र यसका विभिन्न शाखाहरूको वर्गीकरण गरिएको छ। नेपाली लोककथाको परिचयभित्र लोककथाको अर्थ र परिचय, परिभाषा, लोककथाका विशेषताहरू, लोककथाका तत्त्वहरू, लोककथाको वर्गीकरण उपशीर्षकहरू रहेका छन्।

तेस्रो अध्यायमा नेवार जातिको परिचय रहेको छ। यसअन्तर्गत नेवार जातिको व्युत्पत्ति अर्थ र परिचय, नेवार जातिको उत्पत्तिबारे विभिन्न विद्वान्हरूका मत मतान्तरहरूलाई राखिएको छ। नेवार जातिको इतिहास उपशीर्षकअन्तर्गत नेवार समुदाय, नेवार जातिको वंशानुक्रम, नेवार शासक र सत्ता, प्रजा र रैतीहरू अर्थात् यी सबै मिलेर निर्माण भएको एउटा बृहत् नेवार समाजको चर्चा गरिएको छ। यसै अध्यायमा सिक्किममा नेवारहरूको इतिहासबारे पनि चर्चा गरिएको छ। यसमा सिक्किमका आठौँ राजा सिदक्योङ नामग्याल (सन् १८६३-१८७४)-को अनुमतिद्वारा मास्के र कसाजु थरका प्रधान दाजुभाइ लक्ष्मीदास प्रधान टक्सारी र चन्द्रवीर प्रधान टक्सारी मिली सिक्किमको आफ्नै मुद्रा पैसा बनाएको कुरा उल्लेख गरिएको छ। यस तथ्यले सिक्किममा नेवारहरूको आगमन सिदक्योङ नामग्यालको पालामा नै भइसकेको बुझिन्छ तथापि प्रस्तुत शोध कार्यको क्षेत्रीय निरीक्षणको आधार र अध्ययनबाट प्राप्त जानकारीअनुसार टक्सारी नेवारहरूको आगमनभन्दा पहिले नै सिक्किममा नेवारहरूको आगमन भइसकेको कुरालाई पनि सन्दर्भसहित उल्लेख गरिएको छ।

यसै अध्यायमा रहेको उपशीर्षक *नेवार जातिको सांस्कृतिक परिचय*अन्तर्गत नेवारहरूको खानपान, वेशभूषा, लोक विश्वास, चाडपर्व, उत्सव-मेला तथा जात्राहरूको चर्चा गरिएको छ। यसका अतिरिक्त नेवार जातिको धार्मिक पक्ष, आर्थिक पक्ष, नेवार जाति, भाषा र साहित्यबारे चर्चा गरिएको छ।

चौथो अध्याय प्रस्तुत लघु शोध प्रबन्धको मूल अध्याय रहेको छ। यस अध्यायको शीर्षक *विषयवस्तुका आधारमा सिक्किमका नेवारी लोककथाको सर्वेक्षणात्मक अध्ययन* रहेको छ। यस

अध्यायान्तर्गत सिक्किमका नेवार समुदायमा प्रचलित नेवारी लोककथाहरूको सङ्कलन गरी वर्गीकरण गरिएको छ। यसमा जम्मा नौवटा विभिन्न विषय रहेका छन्- (क) ऐतिहासिक लोककथा, (ख) सांस्कृतिक लोककथा, (ग) अर्ती-उपदेशका लोककथा, (घ) दैवी लोककथा, (ङ) पशु-पन्छीका लोककथा, (च) धार्मिक लोककथा, (छ) चलाखी र धूर्त्याइँका लोककथा, (ज) प्रेम-प्रीतिका लोककथा, (झ) लोक विश्वास सम्बन्धी लोककथा विषयगत आधारमा वर्गीकरण गरिएका यी लोककथाहरूको अभिप्राय र विश्लेषण सङ्क्षेपमा राखिएको छ।

प्रस्तुत लघु शोध प्रबन्धको पाँचौँ अध्याय उपसंहार र निष्कर्ष रहेको छ। उपसंहारमा माथि गरिएका अध्ययनको छोटो विवरण प्रस्तुत छ भने निष्कर्षअन्तर्गत शोधकार्यको निचोड रूप प्रस्तुत गरिएको छ।

५.२ निष्कर्ष

- लोकवार्ता शब्द 'लोक' र 'वार्ता'-को योगबाट निर्मित भएको शब्द हो। यसको तात्पर्य लोकसँग सम्बन्धित विभिन्न विषयहरूको अध्ययन गर्नु हो। अङ्ग्रेजीमा लोकवार्तालाई 'फोकलोर' भनिन्छ। कतिपय विद्वान्हरूले लोकवार्तालाई 'लोकसंस्कृति', 'लोकसाहित्यशास्त्र', 'लोकवार्ताविज्ञान' आदि भनेको पाइन्छ। लोक साहित्य, लोकवार्ताको एउटा महत्त्वपूर्ण अङ्ग भएर बसेको विद्या हो। लोक साहित्यको आफ्नै परिचय र छुट्टै स्थान रहेको छ। लोक साहित्य मानव जीवनको उत्पत्तिदेखि लिएर सभ्य समाजसम्मको एउटा अलिखित इतिहासको निर्माण हुँदै युगै युगसम्म मौखिक परम्परामा बाँचिएर जीवित हुने हुनाले एक पुस्तादेखि अर्को पुस्तामा हस्तान्तरित हुँदै यसको सनातनता निरन्तर गतिशील, परिवर्तनशील तथा विकासशील हुँदै गएको पाइन्छ।
- लोक समाजमा लोकप्रिय तथा प्रचलित रहेका लोक इतिहास, लोककथा, लोकगीत, लोकनृत्य, लोककला, लोकगाथा, लोकोक्ति, लोकविद्या, लोक वाद्यवादन, लोक विश्वास, लोक परम्परा, लोक संस्कृति, लोक मन्त्रतन्त्र, लोक खानपान आदि जो मानव समाजमा जन्मदेखि लिएर मृत्युसम्मका यावत् विषय नै लोक साहित्यभित्र पर्दछ। लोक साहित्यभित्र विभिन्न शाखा-उपशाखाहरू रहेका छन्। ती शाखाहरूमध्ये लोककथा पनि एउटा प्रमुख शाखाका रूपमा

रहेको पाइन्छ। लोककथामा मानव जीवनको इतिहास, जातीय चिन्हारी, परम्परा, आस्था-विश्वास, तन्त्रमन्त्र, संस्कार-संस्कृति, खानपान, चाडपर्व, रीतिरिवाज, लोकबोली आदि विभिन्न विषय रहेको हुँदछ। मुख्यतः लोककथा मनोरञ्जनका लागि भए तापनि यसमा लोकजीवनमा घटित विभिन्न घटना, परिस्थिति, जीवन भोगाइका अनुभूतिहरू, मानवीय क्रियाकलाप, लोक अनुभव, लोक दर्शन आदिसँग सम्बन्धित रहेको हुँदछ। यसर्थ लोककथामा जीवनका विविध पक्षहरू समेटिएको हुँदछ। नेवार जातिका पनि आफ्नै लोक जीवन हुनाले माथि उल्लेख गरिएका यावत् पक्षहरू यी जातिसँग सम्बन्धित रहेको देखिन्छ।

- नेवार शब्द 'डेहपा' शब्दबाट अप्रभ्रंश हुँदै 'नेपाः' भएको हो। डेहपा शब्द भोट बर्मेली भाषा 'डेह' र 'पा' शब्दको योगबाट बनेको शब्द हो। 'डेह'-को अर्थ गाई-भैंसी र 'पा'-को अर्थ पाल्ने भन्ने हुँदछ। यसर्थ 'डेहपा' शब्दबाट गाई-भैंसी पाल्ने मानिस भन्ने अर्थ बुझिन्छ। कालान्तरमा डेहपा शब्दलाई नै संस्कृतमा 'नेपाल' भनिन थालियो। प्रारम्भमा 'नेपाल' भन्नाले काठमाडौँ उपत्यका बुझिन्थ्यो र त्यहाँका बासिन्दाहरूलाई नेवार भनिन्थ्यो। नेवार जाति विभिन्न वंश, शासकहरूद्वारा निर्मित भएको एक बृहत् समाज हो। यसर्थ नेवार भन्नाले कुनै एउटा जात विशेष नभएर जाति वा समुदाय हो भन्ने बुझिन्छ।
- नेवार जाति वा समुदाय नेपाल, पूर्वाञ्चल एवम् पश्चिमाञ्चल भारतको विभिन्न राज्यहरू, दार्जिलिङ, सिक्किम आदि स्थानहरूमा बसाइँ सराइको कारण, कृषि उद्योक, खानिज पदार्थ तथा टुक खानिबाट तामा जस्ता धातु उत्खनन् गर्ने कामका कारण, टक हान्ने र टक्सार निर्माणका लागि, व्यापार-व्यवसायका कारण, शैक्षिक विकासका कारण, सेनामा भर्ती भएका कारण, जागिर तथा प्रशासनिक नियुक्ति तथा पेशा आदि विभिन्न कारणले बसोबास गर्दै आएका पाइन्छन्। यी जातिहरू जहाँ-जहाँ बसोबास गर्दै आएका छन् आफुसँग तिनीहरूले आफ्ना जातीय, वंशीय संस्कारगत मान्यता, सांस्कृतिक परम्परा, जातीय चेतना अर्थात् लोकचेतना, सांस्कृतिक मूल्य, लोक विश्वासलाई पनि संरक्षण, सम्वर्धन गर्दै आएको देखिन्छ।
- विभिन्न कारणहरूले सिक्किममा बसोबास गर्दै आएका नेवार जातिले पनि आफ्नो सांस्कृतिक परिचयसँग जोडिएका संस्कार-संस्कृति, रीतिरिवाज, चाडपर्व, उत्सव-मेला, जात्रा, पूजा, व्रत-उपवास जस्ता सांस्कृतिक गतिविधि र क्रियाकलापलाई विकसित गर्दै आएका छन्। यसरी

नै आफ्नो जातिसँग सम्बन्धित प्राचीन, ऐतिहासिक, धार्मिक, सामाजिक, सांस्कृतिक गतिविधिको पनि जगेडा गर्दै आएको पाइन्छ। यस्ता गतिविधिहरूसँग आफ्ना जातिका पुराना मान्यता, लोक आस्था, लोकभाषा तथा लोकवाणी, लोक विश्वास, लोक अभिव्यक्ति आदिलाई पनि सुरक्षित राख्दै आएको पाइन्छ। लोक जीवनमा घटेका अनुभव तथा यस्ता अभिव्यक्ति नेवारी लोककथाहरूमा पनि प्रतिध्वनित पाइन्छ। फलतः नेवार लोक साहित्यको एउटा मुख्य विधा मानिने लोककथा सिक्किममा पनि प्रचलित रहेको पाइन्छ। यसभित्र निहित विभिन्न दैवी लोककथा, दन्त्यकथा, जनश्रुति, किंवदन्ती, नीति कथा, भूत-प्रेतका कथा, पशु-पन्छीका कथा, अर्ती-उपदेशका कथा, धार्मिक लोककथा आदि प्रचलित रहेका छन्।

- सिक्किमका पौराणिक तथा ऐतिहासिक लोककथाहरूमा इतिहाससँग जोडिएका प्रसङ्गहरू पनि पाइन्छन्। ती देशीय चरित्रहरू, विभिन्न लोकसँग सम्बन्धित चरित्रहरू, स्थानीय चरित्रहरू र स्थानसँग सम्बन्धित घटनाहरूसँग सम्बद्ध छन्। सिक्किमका नेवार समुदायमा प्रचलित रहेका यस्ता लोककथाहरूमा ऐतिहासिक लोककथा, सांस्कृतिक लोककथा, अर्ती-उपदेशका लोककथा, दैवी लोककथा, पशु-पन्छीका लोककथा, धार्मिक लोककथा, चलाखी र धूर्त्याइँका लोककथा, प्रेम-प्रीतिका लोककथा, लोक विश्वास सम्बन्धी लोककथा आदि प्रमुख रहेका छन्।
- सिक्किममा प्रचलित लोककथाहरूमा कथ्य विषय एउटै छ, तर पात्र, संस्कृति एवम् प्रस्तुतीकरण र विवरण भिन्न भिन्न रूपबाट प्रस्तुत गरिएको पाइन्छ। एउटै कथा अत्यधिक लोकप्रिय र प्रचलनमा रहेका कारण विभिन्न पाठभेटहरूमा रूपान्तरित रहेका छन्। कतिपय लोककथाका आख्यान एकजस्तो समान छन् भने कुनैमा आगम, अनुकूलन र विपर्यय भएका छन्।
- कुनै लोककथाको शीर्षक अलग रहे पनि मूल कथ्यमा समानता पनि पाइन्छ। यसरी नेवारी लोककथाहरूले नेवार समुदायका व्यापक सांस्कृतिक गतिविधि, परिस्थिति र सन्दर्भहरूलाई प्रकट गर्का छन्। वास्तवमा लोकाख्यान नेपाली सामाजिक, सांस्कृतिक, ऐतिहासिक परम्पराका संवाहक हुन्। त्यसले नेवारी सामाजिक सांस्कृतिक गतिविधि र सन्दर्भहरूलाई नबुझेसम्म यस्ता लोककथाको उद्देश्य, प्रयोजन तथा लोक जीवनमा त्यसको प्रभावबारे जान्न सकिँदैन। यस्ता

लोकाख्यानहरूले खास गरी नेवारी समाज, इतिहास, सामाजिक-सांस्कृतिक मूल्य मान्यता र लोक विश्वासलाई प्रकट गरेका हुन्छन्।

- लोक साहित्यको अध्ययन अनुसन्धानको दीर्घकालीन अध्ययन, अन्वेषण भइसकदा पनि कतिपय लोककथाको नामसम्म नसुनिएको अवस्था पनि छ। आफ्ना पूर्वजको धरोहर, अतीतको अमूल्य विधि, आफ्नो मौलिक कीर्तिस्तम्भलाई नयाँ पुस्तासम्म पुऱ्याएर आफ्नो परिचय र अस्तित्वसँग परिचित तुल्याउने, जातीय असिमता जान्ने बुझ्ने परिवेश निर्माण गर्ने उद्देश्य नै प्रस्तुत लघु शोध प्रबन्धको मूल उद्देश्य र प्रयोजन हो।
- विशेषतः इतिहास, संस्कृति, सभ्यता, परम्परा र मान्यताका कुरा सुनाएर आफ्नोपनको समस्त सुत्रहरू संरक्षित, सुरक्षित र सम्वर्धित गराउनु नै यसको मूल अवश्यकता हो। नेवारका आफ्ना जात्रा, उत्सव, धार्मिक अनुष्ठान, पूजाआजा उपासनाका मौलिक विधि, परम्परा, मानवीय मूल्य मान्यताप्रति लोक विश्वास जगाउनु पनि यसको अर्को उपयोगिता हो।
- पुस्तौँ पुस्तादेखि निरन्तर चलिआएको पुरातात्विक महत्त्वका सामग्री र तिनको खोजी, अध्ययनबाट त्यस जातिसित सम्बन्धित भाषा, साहित्य, इतिहास, संस्कृति, समाज शास्त्र, मानव शास्त्र, जातीय पहिचान कायम गर्ने आधारभूत तत्त्व, सत्यतथ्य वा लोक विश्वास प्राप्त गराउनु पनि यसको सांस्कृतिक महत्त्व हो।

५.३ भावी शोधकर्तालाई सुझाउ

(क) नेवारी लोककथामा पाइने पाठभेद।

(ख) नेवारी लोककथामा प्रतिबिम्बित लोक जीवन।

(ग) नेवारी लोककथामा पाइने लोकतत्त्वको अध्ययन।

सन्दर्भ सूची

सन्दर्भ सूची

नेपाली पुस्तकहरूको सूची

गुरुङ, एम एम, सन् १९८३, *बिसिँएको संस्कृति*, दार्जिलिङ: श्याम ब्रदर्स प्रकाशन

चेम्जोङ, इमानसिंह, सन् २००३, *हिस्ट्री अन् किरात पिपल*, ललितपुर: किरात याक्थुङ चुम्लुङ सेन्टर

जोशी, रत्नध्वज, सन् १९८२, *आधुनिक नेपाली साहित्यको झलक*, काठमाडौँ: साझा प्रकाशन

धमला, जय, सन् १९८३, *सिक्किमको इतिहास*, दार्जिलिङ: श्याम ब्रदर्स प्रकाशन

नेपाल, धर्मराज र हंसपुरे सुवेदी, सन् १९८४, *नेपाली लोकसाहित्यको विवेचना*, काठमाडौँ: पाठ्यक्रम
विकाश केन्द्र, त्रिभुवन विश्वविद्यालय

पथिक, एम, सन् २०१८, *लोकसाहित्य र संस्कृतिका झलकहरू*, दार्जिलिङ: राधा पुस्तक प्रकाशन

प्रधान, कुमार, सन् २००९, *द गोर्खा कनकोइस्टस्*, काठमाडौँ: हिमाल बुक्स प्रा लि

_____, सन् २०१०, *पहिलो पहर*, काठमाडौँ: साझा प्रकाशन

भण्डारी, राजेन्द्र, सन् २०१२, *गर्भदेखि मरणोपरान्त सम्मको संस्कार*, काठमाडौँ: गीता भण्डारी

शर्मा, तुलसीराम 'कश्यप', सन् १९९६, *सिक्किम हिजोदेखि आजसम्म*, गान्तोक सिक्किम: आँकुरा
प्रकाशन

शाक्य, सुवर्ण, सन् २००५, *नेवा: व व्यवहार*, काठमाडौँ: नेपाल ओलम्पस क्लब

श्रेष्ठ, दयाराम र मोहनराज शर्मा, सन् १९९२, *नेपाली साहित्यको सङ्क्षिप्त इतिहास*, काठमाडौँ: साझा
प्रकाशन

श्रेष्ठ, राजीव शङ्कर, सन् २०१०, *नेवार हामी यस्तै छौँ*, गान्तोक: करुणा देवी स्मारक धर्मार्थ गुठी

श्रेष्ठ, सुरेन्द्रमान, सन् २००९, *नेवा: संस्कृति इतिहास*, नेपाल: इन्द्र-जवाहर सहयोग गुठी

सम्पादित पुस्तकहरूको सूची

सिक्किम सरकार, सन् २०१५, *सिक्किमका लोक कथाहरू*, गान्तोक: सांस्कृतिक मामिला एवम् धरोहर विभाग

सुब्बा, टी बी चन्द्र (सम्पा), सन् २००८, *इतिहास निर्माता: सिक्किमका प्रमुख दिवङ्गत सष्टा र द्रष्टाहरू*, गान्तोक: किनार प्रकाशन

अङ्ग्रेजी पुस्तकहरूको सूची

परियार, मित्र र अन्य (सम्पा), सन् २०१४, *राइट्स एन्ड अ सेन्स अन्ड बेलोङ्गिङ: टु कन्ट्रास्टिङ नेपाली डायस्पोरा कम्युनिटिस्*, दिल्ली

प्रप, भ्लादिमिर, सन् २००९, *मर्फोलजी अन्ड फोकटेल्स्*, अमेरिका: अमेरिकन फोकलोर सोसाइटी एन्ड इन्डियाना युनिभर्सिटी

बन्धु, सि एम, सन् २०१६, *एस्पेक्टस् अन्ड नेपालिज फोकलोर*, काठमाडौं: नेपाल एकाडेमी

भट्टचार्य, प्रनव कुमार, *एस्पेक्ट अन्ड कल्चरल् हिस्ट्री अन्ड सिक्किम*, नई दिल्ली: स्टडीज इन कार्बोनिज

मोक्तान, आर, सन् २००४, *सिक्किम दार्जिलिङ कम्पेन्डिउम अन्ड डकुमेन्टस्*, कालेबुङ: आर मोक्तान सुमारालय

मुल्लाड, सल, सन् २०११, *ओपनिङ द हिडेन्ल्यान्ड*, गान्तोक: रचना बुक्स

रिस्ले, एच एच, सन् २००१, *द ग्याजेटर अन्ड सिक्किम*, दिल्ली: लो प्राइज पब्लिकेसन

विष्ट, डोरबहादुर (सम्पा), सन् १९८०, *पिपल अन्ड नेपाल*, काठमाडौं: रत्न पुस्तक भण्डार

श्रेष्ठ, बालगोपाल, सन् २०१५, *द नेवार्स अन्ड सिक्किम रिइन्वेन्टिङ ल्याङ्ग्वेज, कल्चर एन्ड आइडेन्टिटी इन द डायस्पोरा*, काठमाडौं: भाजरा बुक्स

सिंह, ए सी, सन् १९८३, *द हिमालय कन्ट्रिज*, नई दिल्ली

सिंह, के एस (सम्पा), सन् १९९३, *पिपल अन्ड इन्डिया*, कलकत्ता

सिन्हा, ए सी र टि बी सुब्बा, सन् २००३, द नेपालिस् इन नर्थइस्ट इन्डिया, नई दिल्ली: इन्डस पब्लिसिड कम्पनी

सुब्बा, जे आर, सन् २०१६, हिस्ट्री कल्चर एन्ड कसटम्स अफ सिक्किम, नई दिल्ली: ज्ञान पब्लिसिड हव्स

पत्र पत्रिका वा जर्नलहरूको सूची

अली, साजिद, प्रणय बान्तवा (सम्पा), सन् २०१८, हिमालयन रिसर्च जर्नल, भोल २, नो ४, कालेबुड: इस्टन हिमालय ग्रीन इनिसेटिभ रिसर्च एन्ड कन्जर्भेसन ट्रस्ट

दाहाल, मोहन पी (सम्पा), सन् २०१८ नेपाली अकादमी जर्नल, वर्ष: १४ अङ्क: १४, नेपाली विभाग: उत्तर बङ्ग विश्वविद्यालय

देवी, गणेश र बलराम पाण्डे (सम्पा), सन् २०१८, भारतीय भाषा लोक सर्वेक्षण सिक्किमका भाषाहरू, खण्ड २६, भाग ३, हैदराबाद: ओरियंट ब्लैकस्वांन प्राइवेट लिमिटेड

प्रधान, आर बी (सम्पा), सन् २०१८, स्मारिका, गान्तोक: सिक्किम नेवा: गुठी

श्रेष्ठ प्रद्युम्न (सम्पा), सन् २०१४, स्मारिका, गान्तोक: सिक्किम नेवा: गुठी

_____, अन्य (सम्पा), सन् २०१२, स्मारिका, गान्तोक: सिक्किम नेवा: गुठी

शोध प्रबन्धहरूको सूची

आशा, बरदेवा, सन् २०१९, सिक्किममा टक्सारी व्यवस्था: एक अध्ययन, नेपाली विभाग: सिक्किम विश्वविद्यालय

वेब स्रोतको सूची

थम्पसन, स्टिथ, सन् १९५५, 'मिथ्स एन्ड फोक टेल्ल्स', द जर्नल अफ अमेरिकन फोकलोर, भोल ६८, नो २७०, अमेरिका: अमेरिकन फोकलोर सोसाइटी, स्रोत- www.jstor.org

म्याककुलोच, जे ए, सन् १९४९, 'फोक मेमोरी इन फोक टेल्लस', फोकलोर, भोल ६०, नो ३, न्युयॉर्क:
टेलर एन्ड फ्रान्सिस ग्रुप, स्रोत- www.jstor.org

बोआस, फ्रान्ज, सन् १९१४, 'फोक टेल्लस् अन् द नर्थ अमेरिकन इन्डियास्', द जर्नल अन् अमेरिकन
फोकलोर, भोल २७, नो ३७, अमेरिका: अमेरिका फोकलोर सोसाइटी, स्रोत- www.jstor.org

लिच, मारिया, सन् १९९६, 'डेफिनेसन अन् फोकलोर', जर्नल अन् फोकलोर रिसर्च, भोल ३३, नो ३२
इन्डियाना युनिवर्सिटी प्रेस, www.jstor.org

परिशिष्ट

परिशिष्ट १

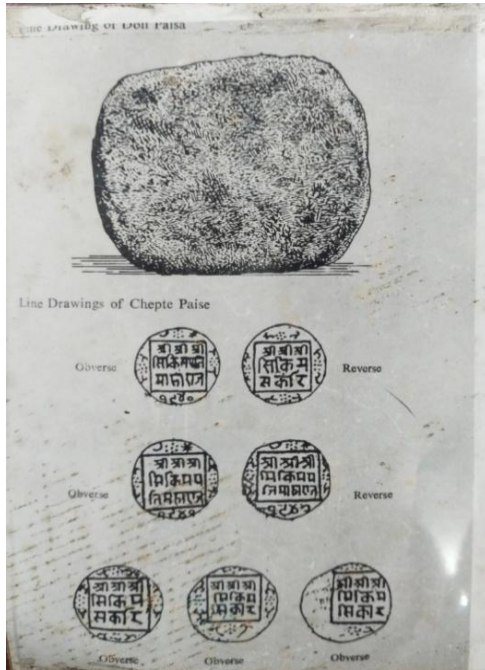
क्षेत्रगत कार्य सर्वेक्षणका केही छायाचित्र र स्रोत व्यक्तिहरूसँग लिइएको अन्तर्वार्ता

दिनाङ्क २४.०२.२०२२ का दिन राम गौरी सङ्ग्रहालय, रिनाक, पूर्व सिक्किम गणेशकुमार प्रधानसँग लिइएको अन्तर्वार्ता।

दिनाङ्क ०४.०१.२०२२ का दिन छ माइल, गान्तोक, पूर्व सिक्किम निवासी प्रद्युम्न श्रेष्ठसँग लिइएको अन्तर्वार्ता।

राम गौरी सङ्ग्रहालय रिनाकबाट सङ्कलन गरिएको राजा सिदक्योड नामग्यालको शासन कालमा टक्सारी नेवार दाजुभाइद्वारा बनाइएको सिक्किमको मुद्रा डोली पैसा र चेप्टे पैसा।

परिशिष्ट २

The coinage system of Sikkim

<https://sikkim.blogspot.com/2007/05/coinagesystem-of-sikkim.html?m=1>

नाम्ची निवासी सूर्य प्रधानबाट प्राप्त भएको छायाचित्र, उनको जिज्युबाजे विष्णुलाल (माकजू) नेवार भाँडाकुँडा व्यापारको सिलसिलामा सन् १८८८ अघि टिस्ट रङ्गीत तरेर सिक्किम आएका थिए।

दिनाङ्क २४.०३.२०२२ का दिन छ माइल तादोङ, पूर्व सिक्किम निवासी कल्पना प्रधानसँग लिइएको अन्तर्वार्ता।

दिनाङ्क २४.०५.२०२२ का नामथाङ, दक्षिण सिक्किम निवासी विकास प्रधानसँग लिइएको अन्तर्वार्ता।

परिशिष्ट ३

दिनाङ्क २५.०३.२०२२ का दिन नाम्ची, दक्षिण सिक्किम निवासी सूर्य प्रधानसँग लिइएको अन्तर्वार्ता।

दिनाङ्क २५.०३.२०२२ का दिन नाम्ची, दक्षिण सिक्किम निवासी बलराम प्रधानसँग लिइएको अन्तर्वार्ता।

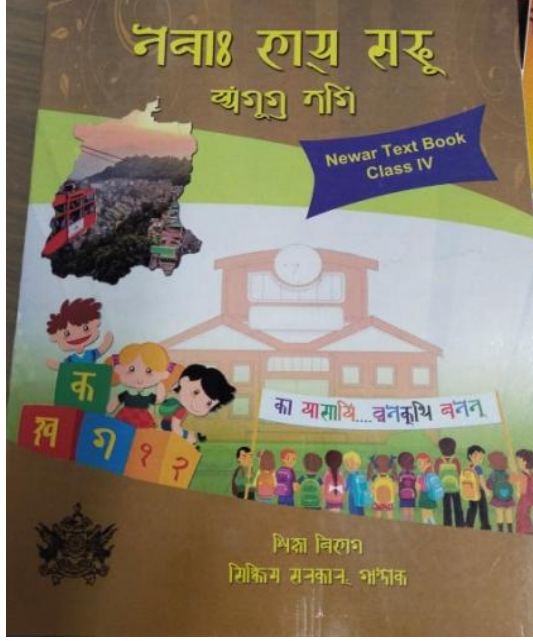
दिनाङ्क २४.०३.२०२२ का दिन नाम्ची, दक्षिण सिक्किम निवासी मिनू श्रेष्ठसँग लिइएको अन्तर्वार्ता।

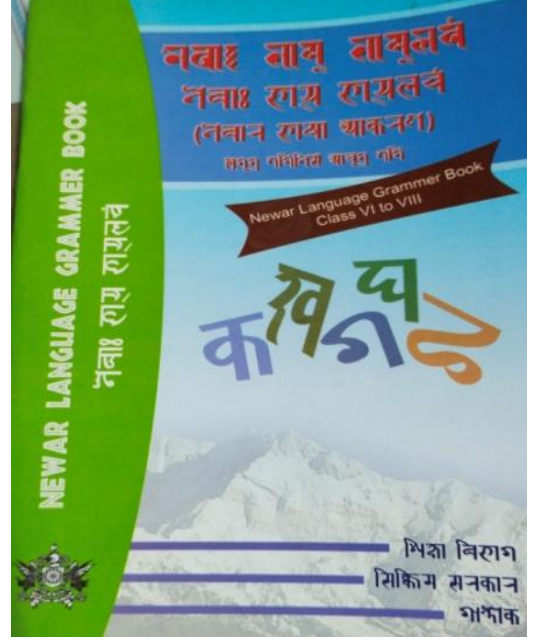
दिनाङ्क २२.०१.२०२२ का दिन, सिक्किम विश्वविद्यालय, नेपाली विभागका अवकाशप्राप्त प्राध्यापक प्रतापचन्द्र प्रधानसँग लिइएको अन्तर्वार्ता।

परिशिष्ट ४

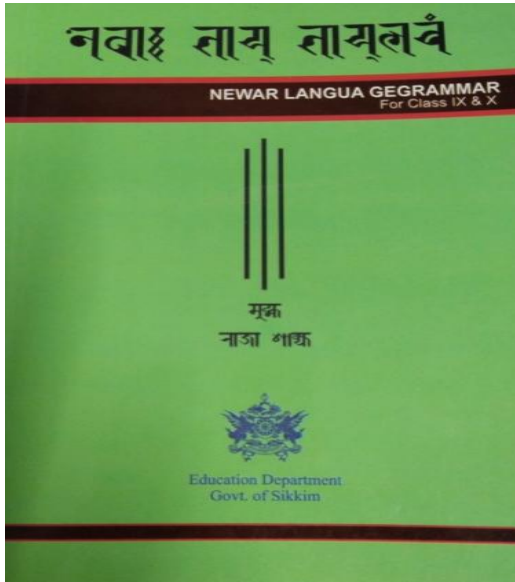
सिक्किम सरकारको पाठ्य पुस्तक विभागद्वारा जारी गरिएको कक्षा दुईदेखि कक्षा दससम्म पठन पाठनमा प्रयोग गरिने नेवार भाषाका पाठ्य पुस्तकहरू

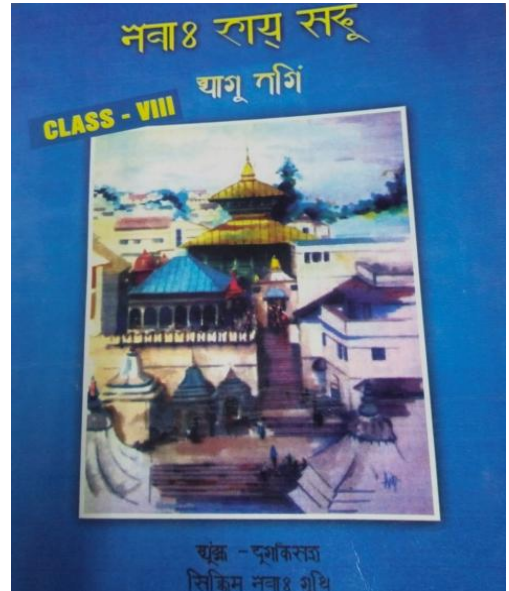
कक्षा चारका नेवार पाठ्य पुस्तक

कक्षा छदेखि आठसम्मका लागि नेवार भाषा व्याकरण पुस्तक

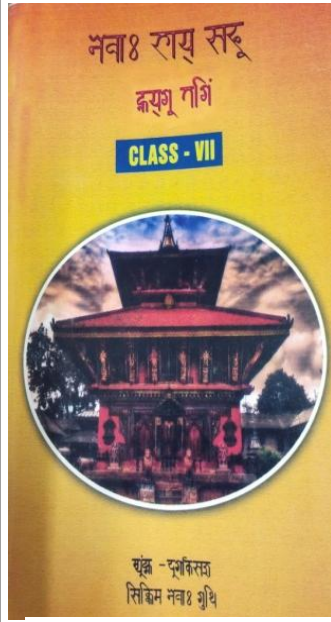

कक्षा नौ र दसका लागि नेवार भाषा व्याकरण

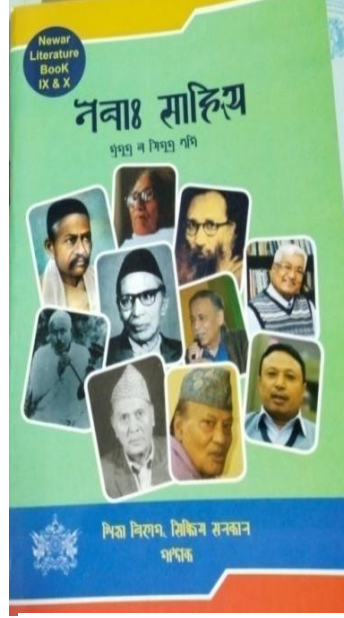

कक्षा आठका लागि पाठ्य पुस्तक

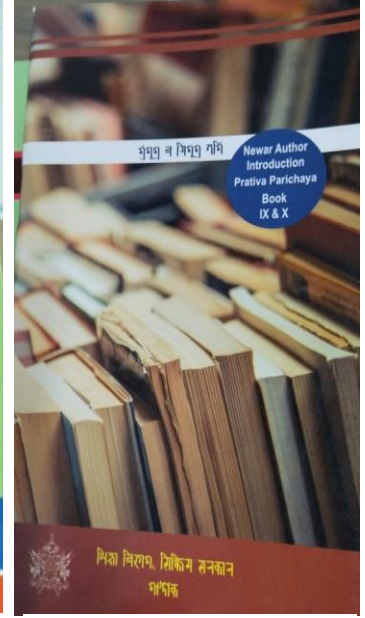
परिशिष्ट ५

कक्षा आठका लागि पाठ्य पुस्तक

कक्षा नौ र दसका लागि नेवार साहित्य पुस्तक

कक्षा नौ र दसका लागि नेवार प्रतिभा परिचय

नेवार पुरुषले पहिरने पोसाक तापा लान र शिरमा लगाइने खोपे टापुली

इस्टकोट

कारचोपितापुली

परिशिष्ट ६

नेवारी स्त्रीले पहिरने पोसाक र गरगहना

नेवारी स्त्रीले पहिरने पोसाक हाकु
पत्सी, पुतु लान, जन्ही

कल्ली, साछिका, न्यापु शिखा,
मकान्स

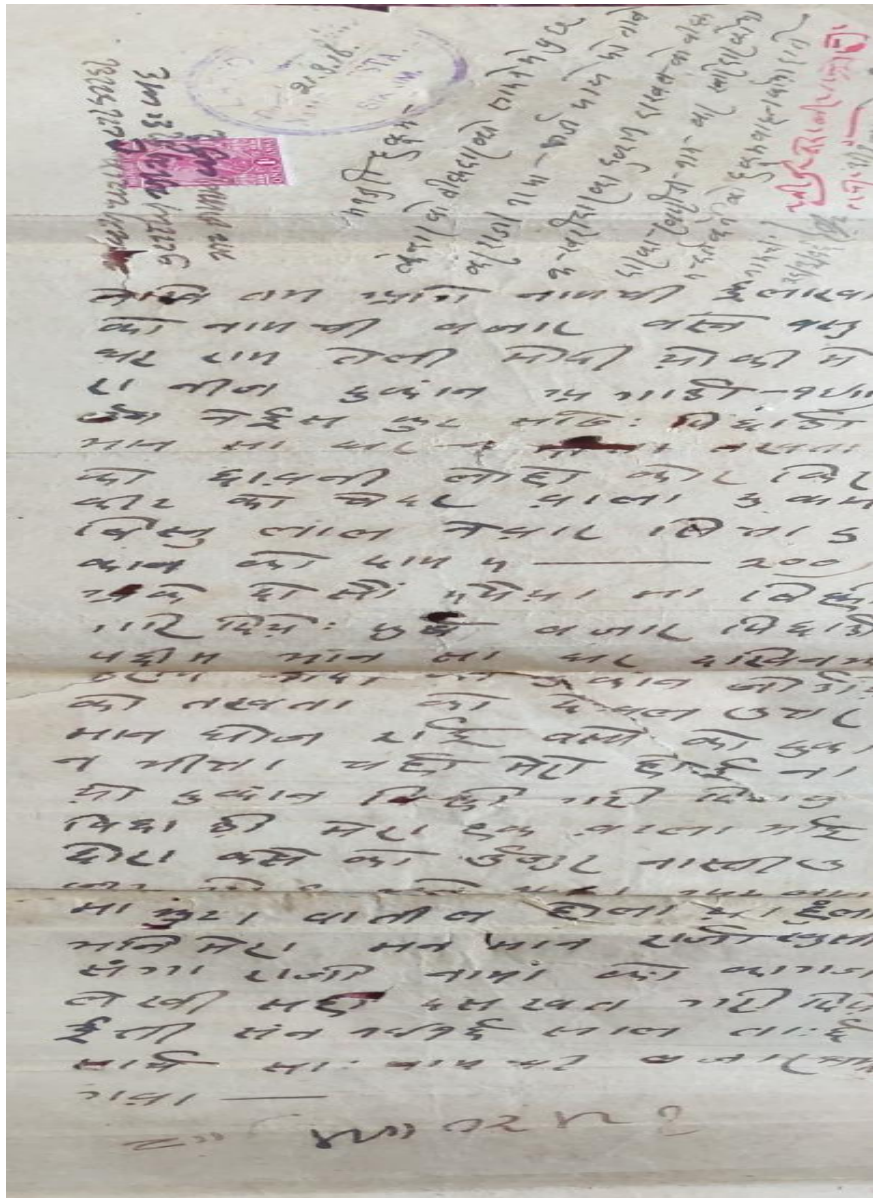

दिनाङ्क २५.०९.२०१८ का दिन लाखे नाच इन्द्रजात्राको अवसरमा गान्तोक, पूर्व सिक्किममा नेवारहरूले
हर्षोल्लासका मनाउँदै।

परिशिष्ट ७

जीवित देवी कुमारी

नाम्ची निवासी सूर्य प्रधानबाट प्राप्त दस्तावेज, सन् १९११ मा उनको जिज्युबाजे विष्णुलाल नेवारको पसलको पुरानो दस्तावेज

परिशिष्ट ८

सर्वेक्षणात्मक अध्ययनद्वारा प्राप्त जानकारीअनुसार सिक्किमका जम्मा तेह्रवटा पाठशालाहरूमा कक्षा एकदेखि कक्षा आठसम्म सन् २००२ देखि नेवार भाषाको पठन पाठन हुँदै आएको पाइन्छ।

दिनाङ्क २४.०५.२०२२ का दिन नामथाङ निवासी (टेक्स् बुक अफिसर, शिक्षा विभाग-सिक्किम सरकार), विकास प्रधानसँग लिएको अन्तर्वार्ताबाट प्राप्त तथ्यअनुसार सिक्किममा नेवार भाषा पढाउने तेह्रवटा पाठशालाहरू यस प्रकार रहेका छन्-

पूर्व जिल्ला

- सरकारी उच्च माध्यमिक पाठशाला, रम्फू
- सरकारी उच्च माध्यमिक पाठशाला, छुचाचेन
- सरकारी उच्च माध्यमिक पाठशाला, देवराली
- सरकारी उच्च माध्यमिक पाठशाला, डुगा
- सरकारी उच्च माध्यमिक पाठशाला, रिनाक
- सरकारी माध्यमिक पाठशाला, रोडाथाङ
- सरकारी माध्यमिक पाठशाला, रडली
- सरकारी प्राथमिक पाठशाला, मिडल आरिटार

पश्चिम जिल्ला

- सरकारी उच्च माध्यमिक पाठशाला, देन्ताम
- सरकारी उच्च माध्यमिक पाठशाला, थर्पू
- सरकारी उच्च माध्यमिक पाठशाला, दरमदिन
- सरकारी माध्यमिक पाठशाला, खान्डू

दक्षिण जिल्ला

- सरकारी माध्यमिक पाठशाला, मणिराम